

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

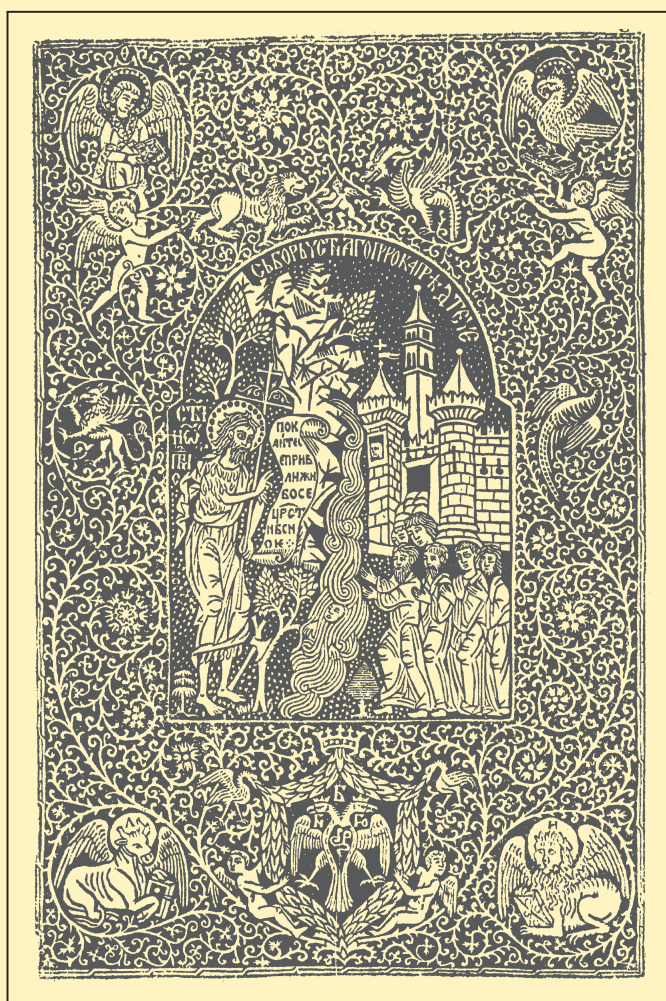
ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА ХСVII

Бр. 1-2/2024.

ISSN 1800-5918 Записи (Штампано изд.)
ISSN 0021-2652 Историјски записи (Штампано изд.)
ISSN 2704-517X Записи (Online)
ISSN 2704-5188 Историјски записи (Online)

Најновија издања Историјског института

Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović,
CRNOGORSKA ARTILJERIJA U XIX VIJEKU /
MONTENEGRIAN ARTILLERY IN THE XIX CENTURY

SPOMENICA ISTORIJSKOG INSTITUTA 1948-2018

Бранко Богдановић, Радослав Распоповић,
CRNOGORSKO NAORUŽANJE =
MONTENEGRIAN WEAPONS:
ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog
naoružanja u Crnoj Gori : (1870-1916)

LE TRAITE DE BERLIN 1878.

BERLINER VERTRAG 1878.

BERLIN TREATY 1878.

BERLINSKI UGOVOR 1878.

Urednik i priređivač Radoslav Raspopović
Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje

CRNA GORA I NJEMAČKI RAJH
dokumenti iz političkog arhiva Službe inostranih
poslova u Berlinu 1906-1914 (Tom II)
MONTENEGRO UND DAS DEUTSCHE REICH
Dokumente aus dem politischen Archiv des
Auswärtigen Amts in Berlin 1906-1914 (Band II)
priredili: Senka Raspopović,
Konrad Clewing, Radoslav Raspopović

КАТУНИ КУЧКЕ ПЛАНИНЕ
уредник др Иван Лаковић

НАУТИКА

предавања Марка Мартиновића руским
морнарима у Перасту 1697-1698
Лекције Марка Мартиновича руским морјакам
в Перасте 1697-1698
Уредник: Др Радослав Распоповић
приредили: В. М. Згребин, Ж. Л. Левшини

Slavko Burzanović, Aleksandar Dajković
ITALIJANSKO POSLANSTVO NA CETINJU
LA LEGAZIONE D'ITALIA A CETTIGNE

ЦРНА ГОРА И БУГАРСКА. Књ. 1,
Црна Гора и Бугарска у документима
Централног државног архива Републике Бугарске
ЧЕРНА ГОРА И БЪЛГАРИЯ. Кн. 1,
приредили: Илиана Илијева, Сенка Бабовић
Распоповић и Радослав Распоповић

IZVJEŠTAJI "AD LIMINA" KOTORSKIH
BISKUPA SVETOJ STOLICI 1572-1708
Vatikanski dokumenti o istoriji Crne Gore I,
Dr Antal Molnar (urednik)

Crna Gora na političkoj i kulturnoj mapi Evrope
- CLIO MAP

*На насловној страни:
Илустрација из Октоиха,
прве штиамјане књиже на словенском јузу (1494).*

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХСVII

Бр. 1-2/2024.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић 2017-2022, др Олга Пелцер-Вујачић од 2023. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХСVII

1-2

ПОДГОРИЦА
2024.

Р е д а к ц и ј а:

Карла Сфамени (Италија), Рамиза Смајић (Босна и Херцеговина), Гордан Раванчић (Хрватска), Петер Микша (Словенија), Улф Брунбауер (Њемачка), Кенет Морисон (Велика Британија), Дмитар Тасић (Србија), Андреа Каргени (Италија), Рената Новак Клеменчич (Словенија), Јарослав Вишњаков (Русија), Олга Пелцер-Вујачић, Иван Лаковић, Жарко Лековић, Дарко Бакић, Миљан Гогић.

Главни и одговорни уредник
Олга Пелцер-Вујачић

Секретар редакције
Божена Миљић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO, EuroPub и Scientific Indexing Services - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XCVII

1-2

PODGORICA
2024.

R e d a c t i o n:

Karla Sfameni (Italie), Ramiza Smajić (Bosnie et Herzégovine), Gordan Ravančić (Croatie), Peter Mikša (Slovenie), Ulf Brunbauer (Allemagne), Kenet Morison (Grande-Bretagne), Dmitar Tasić (Serbie), Andrea Karteni (Italie), Renata Novak Klemenčič (Slovenie), Jaroslav Višnjakov (Russie), Olga Pelcer-Vujačić, Ivan Laković, Žarko Leković, Darko Bakić, Miljan Gogić

Rédacteur responsable
Olga Pelcer-Vujačić

Sekrétaire de la rédaction
Božena Miljić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Monténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciale Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Olga PELCER-VUJAČIĆ*, olgapelcer@gmail.com

TRAGOM JEDNOG IZGUBLJENOG NATPISA IZ OKOLINE VUKSANLEKIĆA¹

ABSTRACT: *The paper presents the now-lost, fragmentary funerary inscription from the area of Vuksanlekići. Partially reconstructed text of the right part of the inscription indicates it is an epitaph for a child or children erected by their parents. The area of Vuksanlekići has already yielded several funerary inscriptions and milestones and is usually identified as a Roman road station of Cinna.*

KEYWORDS: *ancient settlement, lost inscription, Latin, funerary inscription*

Tokom rada na lokalitetu Ćaf Kiš i rekognosciranja okolnog terena marta 2017. godine,² arheolog Mile Baković fotografisao je fragment natpisa uzidanog u napuštenu kuću u selu Kotrabudan, južno od Vuksanlekića. Tokom ponovnog obilaska terena i kuće februara 2024, saznali smo da je natpis pre dve godine odnesen sa kuće i trenutno nema informacija gde se nalazi. Fotografija načinjena marta 2017. stoga je jedini dostupan izvor za čitanje i razumevanje natpisa.

Po sećanju kolege Bakovića, dimenzije ovog fragmenta iznosile su otprilike 30 x 40 cm i pretpostavljamo da je u pitanju desna polovina celokupnog spomenika. Slova su nejednake veličine i veća u poslednjem redu.

---

* Autorka je viša naučna saradnica na Istorijском institutu Crne Gore. / The author is the Senior scientific associate at the Historical Institute of Montenegro.

¹ Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu *Antičke i moderne rute duž rječnih dolina u Crnoj Gori: od remote sensing i pejzažne arheologije do valorizacije lokaliteta i kulturnih itinerera* – (Projekti „Grande Rilevanza“, Istorijски institut UCG - ISPC, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2023-2024).

² Više o ovom lokalitetu i istraživanju v. M. Baković, Arheološka istraživanja lokaliteta Ćaf Kiš, *Istorijски zapisi* 1-2/2023, 33–46.

Slika 1: Fotografija natpisa iz okoline Vuksanlekića (foto: Mile Baković)

[- - -]BALBIN[.]
 [- - -]E BALBINA
 [- - -]VS LONGIN[.]V[.]S
 [- - -]NIA MAXIM[.]I
 5 [- - -]NTES FILI[.]I
 [- - -]NTISSIMI

Vidljive su sledeće ligature: IN u prvom redu, IN u trećem redu (malo I iznad N), MA u četvrtom redu (u M je A sa crtom), LI u petom redu i IM u šestom redu (malo I iznad M)

Tekst natpisa se može delimično rekonstruisati:

[- - -]Balbin[.] / [- - -]E Balbina / [- - -]us Longinu[s] / [- - -]nia Maxim[a] / [- - -]paren[?]tes fili(i)[s] / [- - -]pie)tissimi(s).

Na osnovu dela rekonstruisanog teksta očigledno je da se radi o nadgrobnom natpisu koji roditelji podižu za dete ili dvoje dece: – Balbin[- - -] u

prvom redu i Balbina u drugom.

Kognomen Balbinus je veoma uobičajen i često posvedočen u rimskoj Dalmaciji.³ Najpoznatiji primer u okruženju je svakako Marko Flavije Balbin, petnaestogodišnji sin Marka Flavija Frontona iz Dokleje.⁴ Ženski oblik Balbina je posvedočen u Dalmaciji tri puta,⁵ u Aseriji, Saloni i Traguriumu.

Kognomen Longinus je rasprostranjen u celom Rimskom carstvu, a često se javlja i u provinciji Dalmaciji.⁶ Potvrđen je upravo u Vuksanlekićima na natpisu

*Cassiae C(ai) f(iliae) An/nae C(aius) Cassius Lon/ginus contuberna/li suae bene merenti / fecet / et sibi et suis*⁷

Ovaj natpis je zapravo takođe pronađen u jednom od obližnjih zaseoka, ali se pretpostavlja da je prenesen iz Vuksanlekića.⁸ Nakon rušenja kuće gde je bio ugrađen, ovaj natpis je bio zazidan u crkvi južno od sela, a zatim prenet u crkvu sv. Antona u Tuzima, gde je i danas.⁹ Na natpisu se pojavljuje i kognomen *Anna*, još jedan dokaz snažnog starosedelačkog identiteta u ovom regionu.¹⁰ Izraz *contubernali* ukazuje na kvazi-bračni odnos dva roba ili roba (*servus*) i slobodnog građanina koji je obično bio bivši rob ili dete bivšeg roba. Čini se da se riječ *contubernalis* ponekad koristila kao trajni izraz simpatije, čak i nakon što je par koji je bio u ropstvu postigao pravni status koji im je omogućavao da se formalno venčaju.¹¹ Kako je ovaj natpis datiran u II-III vek nove ere, moguće je da i novi, izgubljeni, natpis potiče iz istog perioda. Svakako je vrlo moguće da oba ova natpisa potiču sa istog lokaliteta i da se radi o istoj osobi ili pripadnicima iste porodice.

Epitet *pientissimus* prevodi se kao „najverniji“ ili „najpobožniji“, često se koristi za označavanje nekoga ko je bio izuzetno odan svojoj porodici, bogovima ili zajednici i jedan je od najčešćih epiteta koji se javljaju na nad-

³ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, 161; I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Roma 1982, 240; OPEL I2, 263–264.

⁴ CIL III 13819 i 13820.

⁵ AE 1993, 1268; CIL III 9415; CIL III 2679.

⁶ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, 232; I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Roma 1982, 231; OPEL III, 31.

⁷ CIL III 14600 = CILGM 227.

⁸ A. Ljuljđuraj, Vuksanlekići - antički / kasnoantički lokalitet i novi arheološki podaci, *Nova antička Duklja/New Antique Doclea X*, 2019, 98.

⁹ A. Ljuljđuraj, Vuksanlekići - antički / kasnoantički lokalitet i novi arheološki podaci, *Nova antička Duklja/New Antique Doclea X*, 2019, 103.

¹⁰ D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split, 1948, 14–15 (“*Lallname*”); G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, 150; s druge strane R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague – Paris, 1976, 181 svrstava ovo ime u grupu dalmatsko-panonskih imena.

¹¹ B. Rawson, Roman Concubinage and Other De Facto Marriages, *Transactions of the American Philological Association* 104 (1974), 279, 293–294; S. Treggiari, *Contubernales*, *Phoenix* 35 (1), 1981, 42–69.

grobnim natpisima. Odražava visoku vrednost koja se pridavala pobožnosti i dužnosti u drevnim društvima, gde je ispunjavanje obaveza prema porodici i društvu bilo od najveće važnosti.¹² Na epigrafskim spomenicima ovaj epitet se sve češće javlja od vremena vladavine cara Klaudija. Do II veka nove ere, „*piissimus*“ je sigurno postao u potpunosti normativan oblik, a njegova upotreba se sve više širila, usled opšteg trenda upotrebe superlativnih epiteta, kako za cara, tako i za obične pojedince. Na natpisima se jasno vidi da ova pojava odgovara savremenim promenama i normalizaciji, pri čemu se širenje „*piissimus*“ u usmenom latinskom jeziku poklapa sa pojavom druge varijante, „*pienitissimus*“. Ova varijanta je verovatno prvo ušla u upotrebu u epigrafskom domenu, a zatim se proširila i u svakodnevni govor.¹³

Selo Vuksanlekići nalazi se oko 12 km jugoistočno od Podgorice, u blizini naselja Tuzi, na istočnoj strani Zetske ravnice. Bogato tragovima pristorije, a posebno antike, selo je od davnina privuklo pažnju stranih istraživača, kao što su: Arthur Evans,¹⁴ Theodor Ippen,¹⁵ Antonio Baldacci,¹⁶ Camillo Praschniker i Arnold Schober,¹⁷ Andrija Jovičević.¹⁸

Na osnovu rimskih itinerara, Garašanin¹⁹ i Mijović²⁰ tumače Vuksanlekiće kao jednu od važnih rimskih stanica, *Cinna*, koje su prikazane u kartama na putu koji počinje u Naroni i koji je vodio do Skadra.²¹ Naselje verovatno čini aglomeraciju sa antičkom Doklejom. U korist takve teze su mnogi nalazi od kojih su najbrojniji natpisi iz rimskog perioda, kao i miljokazi.²² Godine 1986, prilikom izoravanja obradive zemlje, vlasnici imanja su naišli na dva zidana rimska groba. Tokom iskopavanja Arheološke zbirke SR Crne Gore u ovom selu, prema izveštaju, pronađena je značajna arheološka građa

¹² L. A. Curchin, Familial epithets in the epigraphy of Roman Spain, *Cahiers des Etudes Anciennes* 14 (1982), 179–182.

¹³ S. Tantimonaco, Piissimus and pienitissimus: two non-existent superlatives of pius?, *Journal of Latin Linguistics* 19(2)(2020), 281–307.

¹⁴ A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum* 1885, I & II 1886, and III & IV, vol 49, London. (Ancient Illyria, An Archaeological exploration), London, 2006.

¹⁵ Th. Ippen, Stari spomenici u Albaniji, *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo* 12 (1900), 511–532.

¹⁶ A. Baldacci, *Arheološki izlet dra. Roberta Paribenia u Crnu Goru, Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Cetinje, 1991, 827–883

¹⁷ C. Praschniker, A. Schober, *Archeologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919, 94–95.

¹⁸ A. Jovičević, *Naselja i stanovništva*, knjiga 15, Beograd 1923.

¹⁹ M. Garašanin, *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1967, 170–171.

²⁰ P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Ulcinj, 1975, 54–55.

²¹ cf. Č. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 330–331; M. Pešikan, Moguće onomastičke paralele imena putnih stanica na rimskom kontinentalnom putu kroz Crnu Goru, *Onomastica Jugoslavica* 9 (1982), 92–94.

²² CIL XIV 4, 541–542.

iz nekropole.²³ Jedan od grobova datovan je u IV vek, a deo pokretnog arheološkog materijala je datovan u II vek n.e. Drugi grob je dečiji, bez grobnih priloga. Drugih kontinuiranih istraživanja nije bilo, te je očigledno da bi trebalo sprovesti sistematska istraživanja Vuksanlekića i okoline.

Olga PELCER-VUJAČIĆ

A LOST INSCRIPTION FROM THE VICINITY OF VUKSANLEKIĆI

Summary

During work at the Čaf Kiš site and survey of the surrounding terrain in March 2017, archaeologist Mile Baković photographed a fragment of an inscription built into an abandoned house in the village of Kotrabudan, south of Vuksanlekići. During the revisit of the grounds and the house in February 2024, we learned that the inscription was taken from the house two years ago and there is currently no information on its whereabouts. Therefore, the photo taken in March 2017 is the only available source for reading and understanding the inscription.

According to the memory of Baković, this fragment was approximately 30 x 40 cm, and we assume it is the right half of the entire monument. The letters are of unequal size and larger in the last line. Based on part of the reconstructed text, it is obvious that it is a tombstone that parents erect for a child.

The cognomen Balbinus is very common and attested in Roman Dalmatia. The most famous example in the area is certainly Marcus Flavius Balbinus, the fifteen-year-old son of Marcus Flavius Fronto from Doclea. The female form of Balbina is attested in Dalmatia three times, in Asseria, Salona, and Tragurium. The cognomen Longinus is widespread throughout the Roman Empire and often occurs in the province of Dalmatia. It was confirmed precisely in Vuksanlekići on the inscription CIL III 14600 = CILGM 227.

The village of Vuksanlekići is located about 12 km southeast of Podgorica, near the settlement of Tuzi, on the eastern side of the Zeta Plain. Rich in traces of prehistory, and especially antiquity, the village has long attracted the attention of foreign researchers, such as Arthur Evans, Theodor Ippen, Antonio Baldacci, Baron Nopsca, Camillo Prashniker and Arnold Schober, Andrija Jovičević.

Based on Roman itineraries, Garašanin and Mijović interpret Vuksanlekići as one of the important Roman stops, Cinna, shown in maps on the road starting in Narona and leading to Shkodra. The settlement probably forms an agglomeration with

²³ M. Pravičević, Vuksanlekići. Kasnoantička nekropola, *Arheološki pregled* 26 (1986), 154–155.

ancient Dokleja. In favor of such a thesis, there are many findings, the most numerous of which are inscriptions from the Roman period, as well as milestones. In 1986, while plowing the arable land, the owners of the property came across two brick Roman graves. According to the report, significant archaeological material from the necropolis was found during the excavation of the Archaeological Collection of SR Montenegro in this village. One of the graves is dated to the 4th century, and part of the movable archaeological material is dated to the 2nd century AD. The second grave is a child's without grave goods.

It is obvious that systematic research should be carried out in Vuksanlekići and its surroundings.

Wawrzyniec KOWALSKI*, wawrzyniec.kowalski@uwr.edu.pl

THE CHRONICLE OF THE PRIEST OF DUKLJA
IN THE CONTEXT OF EUROPEAN HISTORIOGRAPHY
OF THE HIGH MIDDLE AGES

ABSTRACT: *In this article I try to show the multidivisional structure of the work known as *The Chronicle of the Priest of Duklja (Ljetopis Popa Dukljanina)* by looking at the model rulers depicted in the text. Each of these figures came from a different European tradition and connects the chronicle to the historiography of different regions of Central and Southeastern Europe. Motifs of Moravian, Czech and Hungarian origin, stories known from the northern parts of Dalmatia and local tales from the Dubrovnik area provided a foreground to Duklja-dedicated section of the story, introduced by the figure of St. Vladimir. In this article, I mainly try to appreciate the elements of fiction in the medieval text and by referring to the various traditions of Central European historiography to show its intertextual environment.*

KEYWORDS: *The Chronicle of the Priest of Duklja, Saint Vladimir of Duklja, Svatopluk of Moravia, Medieval Dubrovnik, Medieval Duklja, Thomas the Archdeacon, History of Southeastern Europe.*

The Chronicle of the Priest of Duklja and an attempt to describe it

There is perhaps no need to convince anyone in Montenegro that *The Chronicle of the Priest of Duklja* is one of the most intriguing medieval texts. Montenegrin historians have devoted considerable attention to this work, treating it as one of the most important narrative sources of the history of the Adriatic lands, and above all as the source of the legend of St Vladimir, whose cult and symbolic presence is strongly expressed in the local pub-

* Autor je asistent profesor na Istorijском institutu Fakulteta istorijsko-pedagoških nauka Univerziteta u Wrocławu, u Poljskoj. /The author is an assistant professor at the Historical institute of the Faculty of Historical-Pedagogical sciences at the University of Wrocław, in Poland.

lic sphere.¹ *The Chronicle* can also inspire new Montenegrin literature, as exemplified by the works of Mladen Lompar, Jevrem Brković or Milovan Radojević.² And yet, as was noted a long time ago, this is a mysterious text and full of travails lurking for the unprepared reader. On the seaside promenade in Bar, its enigmatic author stood frozen in stone with a pen and the manuscript in his hand, but who was he really?

As I began working on the monograph dedicated to *The Chronicle of the Priest of Duklja*, it seemed at first that it would be a study that would primarily summarise the extensive research corpus on the source.³ My ambition was to bring together what had already been written on the subject, to determine what could be concluded with certainty about the text, its author, its recipients and their cultural environment, to rank the many questions and insights. In the course of writing, it became clear that such an assumption was wrong. Many historians have devoted an important part of their research to this text. My ambition was to respect this. However, there were so many hypotheses about *The Chronicle*, and so few answers, that each authoritative statement created more and more problems and prompted the formulation of further questions. It turned out, therefore, that I was more concerned with posing them than with giving clear-cut (in my opinion, given the current state of knowledge — unauthorised) answers.⁴ In this short paper, I will try to describe the most important of my observations, trying above all to show the intertextual connections of *The Chronicle* and its place in the historiography of Central and South-Eastern Europe.

¹ Radoslav Rotković, *Neistoriska paradoksanja S. Mijuškovića o Dukljaninu*, *Kritika*, 6 (1969), pp. 370-377; Aleksandar Radoman, "Gesta regum Sclavorum". *Nova istorijska mistifikacija*, Matica crnogorska, Proleće 2013, pp. 103-124; idem, *Ko je naručilac Dukljaninova Kraljestva Slovena?*, *Matica: Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, 65 (2016), s. 163-178; idem, *O pismu izvornika hronike Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, *Lingua Montenegrina*, 2 (2008), pp. 103-107; Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Cetinje 2017.

² Anka Vučinić Gujić, *Elementi postmodernizma u poeziji Jevrema Brkovića i Mladena Lompara*, Cetinje 2019; Jevrem Brković, *Ljetopis Domaša Dukljanina*, Zagreb 1997; Milovan Radojević, *Dominik*, Podgorica 2001.

³ The monograph was published in 2021: W. Kowalski, *The Kings of the Slavs : The Image of a Ruler in the Latin Text of The Chronicle of the Priest of Duklja*, Leiden/Boston 2021, pp. 340. Earlier I had dealt with this subject in a series of papers, among others: idem, *Rupture - Integration - Renewal : The Gathering in Dalma and the Creation of a Political Community in the Chronicle of the Priest of Dioclea*, *Slavia Meridionalis*, 19 (2019), s. 1-28; idem, *Wielkie zło i herezja Eutychesa. Wokół wątku podboju Dalmacji w Latopisie popa Duklanina*, *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia*, 25 (2018), p. 53-67.

⁴ For an extensive analysis of the state of research, written, albeit from a Montenegrin perspective: Marijan Mašo Miljić, *Dinastija Vojislavljević u crnogorskoj, hrvatskoj i srpskoj historiografiji (monografske publikacije) – pregled*, [in:] *Vojislavljevići. Zbornik radova*, ed. N. Samardžić, Cetinje-Podgorica 2015, pp. 405-656.

Before I go on to identify what I believe to be the most important aspects that relate to *The Chronicle* and its author, I must recap a few facts that relate to the text.⁵ It is known in two main versions: a longer, Latin one and a shorter, Croatian one, which is also distinguished by different ending. The history of the textual witnesses to both versions is very confusing: the oldest manuscript historians have at their disposals, a witness of the Croatian variant, dates from 1546. To complicate matters further, there is also an earlier translation of the Croatian text into Latin from 1510 prepared by Marko Marulić on the basis of an unpreserved manuscript, possibly written in *bosančica* or glagolitic script. However, it is important to point out that the Croatian variant lacks a whole section of the text related to Duklja. Whether we consider the Croatian text to be an abbreviated translation of the Latin version or a translation of slightly different Latin manuscript that was later incorporated into *The Chronicle* is of secondary importance to the main issue, for we need to conclude that the Croatian text functioned on a distinctive foundation and its author either did not know or was not interested in the excerpt devoted to Duklja.

In these circumstances, only the Latin variant could be regarded as the work of “pop Dukljanin” [Priest of Duklja]. This version is known from two manuscripts, but both date only from the mid-17th century. The oldest witness of this narrative, however, is given by its Italian translation prepared by Mauro Orbini and published in print in 1601. It seems that the work itself is much older (it is debatable whether its origins go back to the 12th, 14th or 15th century), and may contain both 12th-century fragments and 16th-century additions. We really know very little about the author of *The Chronicle*. He is referred to as “Priest of Duklja” (*Presbyter Diocleas*). He may indeed have come from Duklja, i.e. today’s Montenegro, perhaps he really wrote in the town of Bar. When this may have taken place and whether this was actually the case - we do not know. In the case of *The Chronicle* one might as well assume a compilation of older texts, skilfully combined (perhaps previously translated) by one or many authors. I have made the assumption that what is certainly known about the Priest of Duklja is that he wrote (or compiled his text) in Latin, and that he completed his work before 1601.

Little is known about *The Chronicle* itself either. In fact, we know that the text in terms of genre is neither a chronicle nor annals, i.e. *ljetopis* (as it is traditionally called in local languages). It is much closer to a genealogy, so

⁵ The problem of many versions of the text was elaborated in detail in the prefaces to the critical editions: *Letopis popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, Beograd - Zagreb 1928; *Ljetopis popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950; *Ljetopis popa Dukljanina. Uvod, prevod i komentar*, ed. S. Mijušković, Beograd 1988; *Gesta regum Sclavorum*, vol. 1, ed. D. Kunčer, Beograd 2009; *Popa Dukljanina Sclavorum Regnum*, ed. D. Radojević, Cetinje 2016.

the oft-used title *Barski rodoslov* (*Genealogy of Bar*), at least in terms of defining the genre, seems more accurate. It is, however, a very heterogeneous genealogy: for the most part a succinct and rather repetitive genealogical list, full of short entries, but in a few parts supplemented by elaborate plots, genre-wise belonging to the deeds of rulers (*gesta*) and in one excerpt being a hagiography, perhaps an older life skilfully integrated by the chronicler into a broader vision of local history. Is the *The Chronicle*, then, a compilation stitched together from several disparate Dalmatian traditions?⁶

There are many indications that this possibility should at least be considered. In the first part of *The Chronicle*, the focus is on legends and traditions related to northern Dalmatia (Salona/Split), while others concern Dubrovnik/Ragusa. Bar and Duklja play a side role in these sections of the text. Even if the storylines about the invasion of the Goths or about the foundation of Ragusa are assumed to have been creatively transformed by the Priest of Duklja, they rather certainly did not originate in Bar. This issue has been attempted to be resolved by suggesting a staged process of text production, which may have been linked to the travels of its presumed author. Suggestions that Gregory of Bar or Rudgier, a Bohemian Cistercian wandering on the Adriatic coast, could be considered an anonymous Priest of Duklja responded to the diverse nature of the work itself;⁷ another solution would be to consider *The Chronicle* a compilation, at least in part based on older texts, but there is no conclusion on the language used or terminological inconsistencies that would unequivocally indicate this.⁸

The source value of the work is an important pointer as to how the text was formed. Slavko Mijušković called *The Chronicle* a piece of fiction, denying it much factual value.⁹ Many scholars shared this view. Meanwhile, the difference between section about Duklja and the rest of the work seems fundamental in this context. The storyline about Duklja is today often regarded as a moderately accurate description of the formation of Dioclean state in the

⁶ That was a hypothesis presented by Milorad Medini: *Kako je postao Ljetopis Popa Dukljanina*, Rad JAZU, 173 (1942), pp. 113-157, continued later by Aleskeev Sergej Viktorovič, *Letopis popa Dukljanina: Struktura drevneslovjanskoga rodoslovnoga predanja*, [Алексеев, С. В., *Летопись попа Дуклянина: структура древнесловянского родословного предания*], Znanie. Ponimanie. Umenie, 3 (2006), pp. 140-148; idem, *Trebinjska legenda Dukljanina: poruka istoričeskoj rekonstrukcii*, [Алексеев, С. В., *Требиньская легенда Дуклянина: попытка исторической реконструкции*], Znanie. Ponimanie. Umenie, 4 (2013), pp. 183-188.

⁷ This idea was proposed by Tibor Živković in his *Gesta regum Sclavorum*, vol. 2.

⁸ Ksenija Vladimirovna Hvastova, *K voprosu terminologii Letopisi Popa Dukljanina* [Хвостова, Ксения Владимировна, *К вопросу терминологии Летописи Попа Дуклянина*], Slavjanskij archiv, 2 (1959), pp. 30-45.

⁹ Slavko Mijušković, *Predgovor*, [in:] *Ljetopis popa Dukljanina. Uvod, prijevod i komentar*, ed. idem, Belgrade 1988, pp. 91-93 [the first edition: Titograd 1967].

11th and 12th centuries. Within various methodologies, the preceding parts of the text are either considered reliable or completely unreliable, or are artificially treated as linked to Duklja or other regional medieval polities and the ruling dynasties. Meanwhile, *The Chronicle*, like most medieval narrative sources, differently framed the issue of 'historical truth' and the role of the chronicler in presenting history.

Fiction as a field of historical research

Let us see what the anonymous author (or authors, i. e. the historiographical Priest of Duklja), was actually writing about: in his work, he presented first and foremost a vision of a dynasty that once ruled over the area that today includes Montenegro, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia and to some extent Macedonia and Albania. Such a kingdom never existed, and similarly, most of the rulers mentioned in the text are known only from it, while the names of others are associated with historical rulers, but often appear in completely different roles - so it is difficult, for instance, to consider Svetopelek or Tomislav from *The Chronicle*¹⁰ as the same historical figures attested in various sources on Great Moravia or Croatia, respectively. At the same time, however, it is impossible to conclude that no relationship along this intertextual lines occur. On the contrary, the fictionality of the Priest of Duklja's work, especially its first section must have had a pragmatic function. For medieval chroniclers, history was primarily meant to fulfil didactic, illustrative roles as it was meant to present certain models to be imitated and reproduced. Medieval narratives were often firmly rooted in traditions, textual or more difficult to grasp - oral, which built up an ideological message. This is precisely why I wanted to give credit to elements in *The Chronicle* that, from today's scholarly perspective, are assessed as fictitious or even fantastic.

I therefore decided to study these rulers of a never existing kingdom, known in historiography as the Kingdom of the Slavs. In doing so, I wanted to recognise the traditions in which the history of its rulers was embedded. In order to do this, I selected four key, narratively developed sections of *The Chronicle*. Significantly: three of these are most commonly regarded as legendary histories, while the fourth bears clear features of hagiography and, as such, must also be examined in terms of the genre features and specific message (these were the stories about the invasion of Goths, the deeds of King Svetopelek, the deeds of Pavimir Bello and the life of King Vladimir). Each part presents a different pattern of power realisation and each in its own way

¹⁰ *Ljetopis*, ed. V. Mošin, p. 48-58; *Gesta regum Sclavorum*, ed. D. Kunčer, pp. 34-62; 66.

established new rules for the functioning of the kingdom; rules, which in the Priest of Duklja's account renewed the dynasty and laid the foundations for its continued existence.

While reading selected sections of *The Chronicle*, I have been concerned with the transformations within narrative traditions relating to the *gesta* of rulers, *origo gentis* stories or motifs of holy kings. I have looked at certain molecules of *topoi* or 'clusters of ideas' that allow the interpretation of certain passages in this work. I have also tried to trace the emergence of individual subplots based on a common structure, on the one hand, and departures from it, on the other.¹¹

In addition, I have attempted to address the following question: what does the exposition of particular types of rulers tell us about the origin and purpose of the Priest of Duklja's text. How could he incorporate certain elements of previously known traditions or legends into the framework of his work. In a word: how Priest of Duklja built a coherent story and why, in presenting it, he used the particular set of tropes and concepts. My aim was to show the wider context in which *The Chronicle* may have developed, since its connections not only with Dalmatian, but more broadly European historiography are evident.

Chieftains of the Goths. A history of sin and conquest

The Priest of Duklja began his account about the royal dynasty with the invasion of the Goths. It is the leaders of the Goths who emerged as the ancestors of the Slavic kings in the text.¹² Two Goth chieftains arrived in Dalmatia at the head of their army: one of them bore the historical name Totila, the other an otherwise unknown name: Ostroil. In the depiction of the brothers' wanderings, one can find traces of older ethnogenetic legends, as well as (altered in a way that is difficult to discern) legends about Attila, the leader of the Huns (I will return to that case below). The Priest of Duklja's description of Gothic invasion apparently corresponds with the narrative of Thom-

¹¹ In doing so, I drew on the work of Ernst Curtius and Leo Spitzer, but also on scholarship of Czesław Deptuła and Jacek Banaszkiwicz and their research of the *origo gentis* stories about the Piast dynasty: Czesław Deptuła, *Galla Anonima mit genezy Polski. Studium z historiozofii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego*, Lublin 1990; Jacek Banaszkiwicz, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 2002; idem, *Gall jako historyk poważny, czyli dlaczego dzieje i Bolesława Chrobrego, i Bolesława Krzywoustego są prawdziwe i niegroteskowe*, *Przegląd Historyczny*, vol. 99, 3 (2008), pp. 399-410; idem, *Jedność porządku przestrzennego, społecznego i tradycji początków ludu (uwagi o urzędzeniu wspólnoty plemiennie-państwowej u Słowian)*, *Przegląd Historyczny*, vol. 77, 3 (1986), pp. 445-466.

¹² *Ljetopis*, pp. 40-43; *Gesta regum Sclavorum*, pp. 4-18.

as the Archdeacon of Split. Both chroniclers knew some tradition about the sin of the Christians, the punishment in the form of the barbarian invasion and the fall of Salona, which is presented as the centre of the local community before the invasion.¹³ Both repeated some information about heresy, but in *The Chronicle* it might have been the heresy of Eutyches, mentioned at the beginning, which was embraced by the empire in the west, in *Historia Salonitana* on the other hand the heresy is mentioned in the connection with the glagolitic rite (in this text also referred to as Arianism or Gothic heresy). The Priest of Duklja linked the Goths with the beginnings of the Slavic kingdom, but he did not call the first two rulers by king's title at all - this will be a departure from the general pattern, among the rulers of the fictitious kingdom mentioned in the text, apart from the last one, only the chiefs of the Goths are not referred to by the term *rex*.

What these details could tell us about the legend about the invasion and punishment for sin, that fell upon Dalmatians? For one thing, the meaning of the story is different in *The Chronicle of the Priest of Duklja* and in *Historia Salonitana* of Thomas of Split. The latter explicitly described the invasion as part of the legend of the fall of Salona; the situation in the city is presented with tropes used to describe the biblical Sodom and Gomorrah. The Goths are a kind of God's scourge on the city's debauched and witchcraft-wielding inhabitants. The Priest of Duklja's interest in the story was somewhat different: the narrative of the fall of the coastal cities is, as we shall see below, crucial, but the nature of the sin among their inhabitants is not revealed.

At this point it is worth noting that the name Totila, as one of the leaders of the Goths, appeared in both chronicles. In medieval historiography, the name Totila was very commonly used alternatively with Attila. In fact, Totila was often considered to be the ruler of the Huns, Attila — the Goths.¹⁴ The fact that the figures of Totila and Attila may intertwined, and that the narrative of the destruction of the coastal cities may be connected to the story of yet another takeover of Dalmatian land, is demonstrated in the account from the *Hungarian-Polish Chronicle*, especially if we compare it with another text - the already mentioned Croatian variant of *The Chronicle*. This version ends with a description of the assassination of King Zvonimir by his own

¹³ *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum Atque Spalatinorum Pontificum. Archdeacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split* [later: *Historia Salonitana*], Latin text: O. Perić, eds. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. R. Sweeney, Budapest – New York 2006, pp. 32-43.

¹⁴ Ryszard Grzesik, *Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobrażeń o kontaktach huńsko-słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych*, *Roczniki Historyczne*, 59 (1993), pp. 33-42; idem, *Czy w średniowiecznych kronikach węgierskich istniały dwa modele przekazu o rodzimych początkach?*, [in:] *Hungaria – Slavia – Europa Centralipp. Studia z dziejów kultury środkowoeuropejskiej we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 2014, pp. 117-124.

subjects, resulting in the fall of the Croatian dynasty and the conquest of its lands by Hungary. The account from the *Hungarian-Polish Chronicle* is similar: Attila, here the king of the Hungarians, turns into the executor of a divine plan to avenge King Casimir (or Trezimir in another variant) murdered by his own subjects: the Croats and the Slavs.¹⁵ It is important to note that the text of the *Hungarian-Polish Chronicle* is probably older than the record of the Croatian version of the *Chronicle of the Priest of Duklja*, as we know it.¹⁶ What they have in common, is a description of the battle, almost identical in several details, and an essential mention of the sin that must be avenged. This sheds new light on the relationship between the Croatian and Latin versions of *The Chronicle* — it is the Croatian text, expanded with the story of Zvonimir, that seems to tie together the beginning and the end of the story of the invasion on Dalmatia. In the Latin version, the nature of the Christians' sin remains unrevealed.¹⁷ This may indicate the differences in the understanding of the history of the kingdom described in the two primary variants of the work. Whereas at the beginning of his Latin narrative the Priest of Duklja referred rather to the Dalmatian tradition about the destruction of coastal cities in response to the sin of the inhabitants, the author of the Croatian text - situates the invasion of the Goths within a more complex plot about regicide. Such differences in approach between the two authors in question have obvious consequences for their understanding of the community - the Latin version lacks the ultimate collapse of the kingdom, unlike in the Croatian version, in which the Croats themselves ultimately become responsible for the fall of the native dynasty. It is also worth noting that the assessment of Totila and Ostroil in both versions of *The Chronicle* was not unequivocally negative. The favourable features of the figures of Totila and Ostroil were due to the strength that allowed the barbarian chieftains to conquer Dalmatia and thus fulfil part of God's plan. In describing the next Gothic leaders, however, the chronicler already drew attention to their pagan religion, which prevented a permanent conclusion of the foundation of the realm.

The history of baptism and the foundation of the kingdom

For such a conclusion to take place, the Christianisation was necessary. This comes about through the reign of King Svetopelek. In this episode,

¹⁵ Ryszard Grzesik, *Sources of a Story About the Murdered Croatian King in the Hungarian-Polish Chronicle*, *Povijesni prilozi*, vol. 24, 24 (2003), pp. 97-104.

¹⁶ *Kronika węgierskopolska*, ed. S. Pilat, MPH, vol. 1, ed. A. Bielowski, Lwów 1864, pp. 485-515; Ryszard Grzesik, *Kronika węgiersko-polska*, Poznań 1999, 5-19.

¹⁷ Wawrzyniec Kowalski, *Wielkie zło i herezje Eutychesa. Wokół wątku podboju Dalmacji w Latopisie popa Duklanina*. *Balkanica Posnaniensia*, 25 (2018), pp. 53-67.

the influence of the Great Moravian tradition becomes noticeable. The central figure in the story is initially the missionary Constantine, but the second part of this section focuses on the king, who at the time of the synod in Dalma, the *omphalós* of the realm, assumed the role of the real founder of the community reconciling the Slavs and Latins.¹⁸ This story may have been part of a more widespread Dalmatian tradition about the founder of the dynasty (as probably evidenced by the expression: “from Svetopelek to Zvonimir” in the margins of the *Supetar cartularius*)¹⁹, and it contained elements of legends about coastal cities as heirs to ancient centres and their reconstruction, that began in the symbolic centre of Svetopelek’s kingdom and Dalmatia as a whole: the Dalma plain.

Where did the traces of the Great Moravian tradition come from into this story of the unification of two groups: the Slavs and the Latins? Through which channels and through what texts did their transmission occur? The most probable is the circulation of hagiographic texts produced in Bohemia via glagolitic centres of Northern Dalmatia or in medieval Bulgaria, where the centre in Ohrid may have played a key role in the process of spreading these stories. Among the corpus of texts on Svetopelek, some reproduced a negative image of the ruler.²⁰ Such features are absent from the Priest of Duklja’s narrative. Constantine’s brother Methodius, on the other hand, did not appear in *The Chronicle*. Was this related to the accusation of heresy known in Dalmatia (this is precisely how Thomas the Archdeacon charac-

¹⁸ Dalma has often been regarded as the former Delminium, today’s Duvno near Tomislavgrad. However, there are hypotheses that locate the site in Dioclea. In the light of the text itself, both these identifications are dubious. Ludwig Steindorff, *Tumačenje riječi “Dalmatia” u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na “Planities Dalmiae”*, [in:] *Etnogeneza Hrvata*, pp. 148-159; idem, *Die Synode auf der Planities Dalmiae. Reichsteilung und Kirchenorganisation im Bild der Chronik des Priesters von Dioclea*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 93 (1985), pp. 279-324; Tibor Živković, *O takozvanom saboru na Duvanjskom polju*, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 4 (2004), pp. 45-65. Older literature: Muhamed Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju*, *Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja*, 6 (1970), pp. 201-261; Luka Jelić, *Duvanjski Sabor*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 10, 1 (1909), pp. 135-145; Vjekoslav Klaić, *Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju*, [in:] *Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici Hrvatskog kraljevstva*, ed. F. Lukas, Zagreb 1925, pp. 3-18.

¹⁹ Držislav Švob, *Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova*, *Historijski zbornik*, vol. 9, 1-4 (1956), pp. 101-117.

²⁰ *Tempore Michaelis imperatoris – Legenda Moravica*, *MMFH*, v. 2, pp. 265-266; *Christiani monachi Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmille ave eius*, *MMFH*, v. 2, p. 192; *Legenda Beatus Cyrillus*, *MMFH*, v. 2, pp. 302-303. See: Lubomir Havlík, *Dukljanska kronika a Dalmatská legenda*, Praha 1976, pp. 103-112 (Montenegrin translation: *Dukljanska hronika i Dalmatinska legenda*, Podgorica 2008).

terised Methodius²¹)? Finally, what is the connection between the narrative of Svetopelek as king of the Slavs and the description of the great empire of Moravian ruler known from the Hungarian medieval historiography, in which a kingdom resembling that of Alexander the Great was attributed to a legendary Ménmarót, which is believed to be a personification of Svatopluk of Moravia.²²

King Svetopelek, as he was characterised in *The Chronicle*, appears unambiguously as rex-founder but also as king-legislator - *rex iustus et bonus*. The story of his coronation blends with the tradition about the restoration of the old ecclesiastical hierarchy. The role of Salona and Dioclea is crucial in this story, but there is no indication that the text itself, as is often argued, was written in order to maintain the claims and aspirations of Bar archbishopric. Moreover, traces of the tradition about Svetopelek in Ragusa suggest that the narrative did not necessarily originate in Duklja.²³ The Central European context of the literary threads associated with the figure of Moravian Svatopluk seems to confirm such a presumption.²⁴

The warlike king and the restoration of the realm

Further in the text, a role similar to that of Svetopelek was also played by King Pavlimir Bello, who became a restorer of the kingdom and found-

²¹ *Historia Salonitana*, pp. 78-79. See also: Radoslav Katičić, *Methodii doctrina*, Slovo, 36 (1986), pp. 11-44; Lujo Margetić, „*Liber Methodius*” i pitanje vrele devete glave *Ljetopisa Popa Dukljanina*, *Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 24, no. 46 (2000), pp. 1-9; Ludwig Steindorff, „*Liber Methodius*”. *Überlegungen zur kyrillomethodianischen Tradition bei Priester von Dioclea*, *Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*, 8 (1986), pp. 157-173; Hrvoje Gračanin, Marko Petrak, *The Notion of the Methodii Doctrina in the Context of the Church Synod of Split (AD 925)*, in: *The Byzantine Missionary Activity and Its Legacy in Europe. Proceedings of the 4th Symposium “Days of Justinian I”, Skopje 11–12 November, 2016*, ed. Mitko B. Panov, 28–42. Skopje, 2017.

²² R. Grzesik, *Węgry a Słowiańszczyzna w najwcześniejszym etapie dziejów w świetle słowiańskich i węgierskich źródeł narracyjnych epoki średniowiecza*, in: *Hungaria – Slavia – Europa Centralis. Studia z dziejów kultury środkowoeuropejskiej we wczesnym średniowieczu*, Warsaw 2014, pp. 93-106. About the place of Svatopluk in Czech historiography: Marek Vadrna, *Obraz krále Svätopluka I. v českých kronikách*, in: M. Homza et al., *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy*, Bratislava 2013, pp. 230-273.

²³ Havlík Lubomír, *Dubrovnícké kroniky a tradice a Svatoplukovi*, *Slovanský Přehled*, part 3, 58 (1972), pp. 197-200.

²⁴ See: Martin Homza, *Sémantická potencia osobného vlastného (rodného) mena Svätopluk, ako východisko svätoplukovskej legendy*, in: M. Homza et al., *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy*, Bratislava 2013, pp. 37-47; idem, *Stredoveké korene svätoplukovskej tradície u Slovákov (čierna a biela svätoplukovská legenda)*, in: M. Homza et al., *Svätopluk v európskom písomníctve. Štúdie z dejín svätoplukovskej legendy*, Bratislava 2013, pp. 48-141.

er of new municipal centres.²⁵ In *The Chronicle* three main functions are assigned to him. Within the interpretation of the history of the dynasty proposed by the Priest of Duklja, he is first and foremost the restorer of the Slavic kingdom, his actions correspond to those of the usurper Časlav, and are their inverse reflection. In this way Pavlimir erases the curse weighing down on Časlav and his pedigree by his father, King Radoslav. Another narrative function of Pavlimir Bello is revealed in the story about foundation of Ragusa. This story seems to be a part of local Ragusan tradition about the origins of the city, but has been creatively arranged by the Priest of Duklja to include the figure of the king. Pavlimir appears in this passage as a representative of the Romans, a hero arriving from across the sea, setting the community on a new course, again, like Svetopelek before him, consolidating the Latins and the Slavs. This thread is not related to Duklja. It may represent Travunjan tradition, although in the late medieval *Annales Ragusini*, King Bello is linked to Bosnia.²⁶ It is not clear how the tradition about the king passed into the story about the founding of Dubrovnik. It is clear that, to some extent, the king took over the role previously assigned in the narrative to the archbishop of Ragusa.²⁷ In fact, as Lovro Kunčević has shown, the character of Pavlimir was known in Dubrovnik at least from the 15th century onward,²⁸ but is it possible that the story itself originated outside the city? This seems unlikely. In the Priest of Duklja's chronicle no attempt is to be discerned that could link Pavlimir to Duklja; on the contrary, the territorial expansion of his rule gives the impression of imperial actions. In this part of the narrative, the description of Pavlimir's actions is realised with a reference to the *rex bellicosus* model and in particular by means of *topoi* related to the legends about Alexander the Great.²⁹ Comparative analysis of the narrative structure indicates that this section of the work might have been incorporated into *The Chronicle* under the influence of local traditions from the Dubrovnik area at the end of the Middle Ages.

²⁵ Tibor Živković, *The Legend of Pavlimir Bello*, [in:] T. Živković, *Forging Unity. The south Slavs between east and west 550-1150*, Belgrade 2008, pp. 205-225.

²⁶ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. Speratus Nodilo, Zagreb 1883, p. 4.

²⁷ Lovro Kunčević, *The Oldest Foundation Myth of Ragusa: The Epidaurian Tradition*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 10 (2004), pp. 21-31 ; Tibor Živković, *On the Foundation of Ragusa: The Tradition vs. Facts*, *Historical Review*, vol. 14 (2007), pp. 9-25. [T. Živković, *Forging Unity. The south Slavs between east and west 550-1150*, Belgrade 2008, pp. 171-192].

²⁸ Lovro Kunčević, *Mit o Dubrovniku. Diskursi identiteta renesansnog grada*, Zagreb-Dubrovnik 2015, pp. 35-36.

²⁹ Wawrzyniec Kowalski, *Król Pavlimir Bello i Aleksander Wielki. Wzór wojowniczego władcy w „Regnum Sclavorum”*, [in:] *Poszukiwanie przeszłości. Szkice z historii i metody badań historycznych*, ed. P. Wiszewski, J. Wojtkowiak, Wrocław 2014, pp. 35-49.

King-martyr as a peripheral phenomenon

King Vladimir may be considered the last of the pivotal rulers.³⁰ There are doubts as to whether the section dedicated to this character was not previously an independent work.³¹ Even if it was, it was integrated into the matter of *The Chronicle* in such a way as to align the text with the Priest of Duklja's vision of history. In this approach, King Vladimir already represented the rulers of a realm with a different centre of gravity and changed political ambitions. Thus in fact we are dealing with the introduction to the Dioclean part of *The Chronicle*. The previously vast Slavic kingdom, whose ideal borders were established by the invasion of the Goths and renewed and confirmed by Svetopelek and Pavlimir, is trimmed down to the territory of the Tetrarchy: Zeta, Trbunia, Hum and Podgoria.³² Such a depiction marked a break with the previous image of the Slavic kingdom in its ideal, wider boundaries. What is not entirely clear, however, are the connections between the Vladimir story and the later Greek hagiography dedicated to Saint Jovan Vladimir. References to motifs known from the Priest of Duklja's narrative (above all: Vladimir and Kosara) can also be found in the Byzantine historiography, but at the same time they can be linked with the popularity of certain *topoi* from the romance stories about Joseph and Aseneth.³³

³⁰ *Ljetopis*, pp. 78-85; *Gesta regum Sclavorum*, pp. 124-138.

³¹ The bibliography on St. Vladimir of Duklja is extensive. Essential reading are the papers collected in: *Dukljanski knez Sveti Vladimir (970-1016). 1000 godina crnogorske državotvornosti*, ed. S. Perović et al., Podgorica 2016 and *1000-godišnjica svetoga Jovana Vladimira*, ed. Đ. Borozan, Podgorica 2017. See also: Dragoljub Dragojlović, *Dukljanski knez Vladimir i albanski Novatiani*, *Istorijski zapisi*, vol. 38, 1 (1975), pp. 93-104; Stojan Novaković, *Prvi osnovi slovenske književnosti među Slovenima. Legenda o Vladimiru i Kosari*, vol. 1, Beograd 1893, pp. 238-284; Jarosław Dudek, *Święty Jan Włodzimierz (?-1016) w życiu i w religii. Niefortunny polityk i patron Serbów i Albańczyków*, [in:] *Gdzie jesteś człowieku? Funeralia lednickie – spotkanie 13*, eds. Wojciech Dzieduszycki, Jacek Wrzesiński, 223-230. Poznań 2011; Đorđe Đekić, *Geste or Jovan Vladimir's Biography*, *Facta Universitatis. Philosophy, Sociology, Psychology and History*, vol. 12, 2 (2013), pp. 183-189; Norman W. Ingham, *The Martyrdom of Saint John Vladimir of Dioclea*, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 35-36 (1987), pp. 199-216; Nenad Ljubinković, *Legenda o Vladimiru i Kosari – između pisane i usmene književnosti*, [in:] N. Ljubinković, *Traganja i odgovori. Studije iz narodne književnosti i folkloru*, vol. 1, Beograd 2010, pp. 153-162. For the hypothesis that the life of Vladimir could be in fact a forgery: Stefan Trajković-Filipović, *Inventing the Saint's Life: Chapter XXXVI of "The Annals of the Priest of Dioclea"*, *Revue des études Byzantines*, vol. 73, 2013, pp. 259-276.

³² *Ljetopis*, 75-77; *Gesta regum Sclavorum*, pp. 116-118.

³³ See: Ljubica Jovanović, *Aseneth's Gaze Turns Swords into Dust*, *Journal for the Study of the Pseudoepigrapha*, 21.2 (2011), pp. 83-97; Josip Bratulić, *Apokrif o Prekrasnom Josipu u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti*, *Radovi Staroslovenskog instituta* 7 (1972), pp. 31-122.

The model of the king-martyr itself shows some parallels with depictions of the death of rulers known from the periphery of newly-Christianised Europe. When comparing the figure of Vladimir and the sources on Václav of Bohemia, one finds a recurrence of themes of betrayal, murder, regret and repentance. The theme of marriage is also not entirely absent from the stories about the holy kings.³⁴ The role of these narratives was most often to lay the foundations for dynastic cults. The hagiography of King Vladimir also seems to have had this function. The fact that it appears in the second part of the Priest of Duklja's work, and not, as in the Bohemian, Rus' or Scandinavian contexts, in the association with the process of Christianisation or the formation of a dynasty, means that we can consider the figure of a king-martyr within *The Chronicle* as the attempted introduction of new concepts of the dynasty, from this point in the text onward described by the Priest of Duklja on new principles.³⁵ Indeed, Vladimir is a figure of new beginning, associated with a Dioclean section of the work.

Conclusion

The conclusions drawn from the accounts of the four origins of the dynasty described in *The Chronicle* reveal the supra-regional contexts of the work. *The Chronicle* was probably written on the basis of diverse sources, which have not been preserved today. At the same time, the anonymous author tried to ensure the continuity of his narrative by introducing figures of rulers with characteristic features. These were breakthrough rulers, transforming the kingdom described in the work. The four transformations of the realm were linked precisely to the figures of the model rulers, but the tradition the Priest of Duklja used was each time different. The topical structure, to some extent determined the manner of depiction and had a greater influ-

³⁴ See: Joanna Nastalska-Wisnicka, *Rex martyr. Studium źródłoznawcze nad legendą hagiograficzną św. Wacława (X-XIV w.)*, Lublin 2010; Dušan Třeštík, *Manželství knížete Václava podle II. staroslověnské legendy*, [in:] *Husitství – reformace – renesance: sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*, ed. Jaroslav Pánek, Prague 1994, pp. 39-46.

³⁵ Norman W. Ingham, *Genre Characteristics of the Kievan Lives of Princes in the Slavic and East European Perspective*, [in:] *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*, vol. 2, ed. P. Debreczeny, Columbus 1983, pp. 223-239; idem, *The Martyrdom of Saint John Vladimir of Dioclea*, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 35-36 (1987), pp. 199-216; idem, *The Martyred Prince and the Question of Slavic Cultural Continuity*, [in:] *Medieval Russian Culture*, ed. H. Birnbaum, Berkeley – Los Angeles 1984, pp. 31-53; idem, *The Sovereign as Martyr, East and West*, *The Slavic and East European Journal*, vol. 17, 1 (1973), pp. 1-17; Emil Hilton Saggau, *The Byzantine Influence on Early Slavic Passion-Bearing Saints*, *Hiperborea* 8 (2021): 184-203; Simon Malmenvall, *Ruler Martyrs on the Periphery of Medieval Europe*, Belgrade 2021.

ence on the shape of the Priest of Duklja's proposed vision of history than has been previously assumed.

The adoption of such premises sets out possible new ways to study this text within the historiographical traditions of medieval Europe. Such research has been undertaken in the past, but too often the comparative context has been ignored. Meanwhile, in the perspective of research on the importance of fiction in medieval writing about history, there is still much to be said, and *The Chronicle of the Priest of Duklja* may be one of the more graceful texts to explore.

Wawrzyniec KOWALSKI

THE CHRONICLE OF THE PRIEST OF DUKLJA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN HISTORIOGRAPHY OF THE HIGH MIDDLE AGES

Summary

The article explored the multidimensional structure of *The Chronicle of the Priest of Duklja* by analyzing the model rulers depicted in the text. Each ruler was linked to different European traditions, connecting the chronicle to the historiographies of Central and Southeastern Europe. The text incorporated motifs from Moravian, Czech, and Hungarian traditions, as well as stories from northern Dalmatia and the Dubrovnik area. Focusing on the Duklja section introduced by St. Vladimir, the article examined the fictional elements within the medieval text and situated it within its intertextual context, referencing various Central European historiographical traditions.

Matevž REMŠKAR*, matevzremskar@gmail.com

IVAN UGRINOVIĆ AND HIS WORKSHOP: SOME NEW REFLECTIONS AND PERSPECTIVES

ABSTRACT: *Ivan Ugrinović emerged as a central figure in Ragusan quattrocento artistic community. Despite the lack of surviving works, extensive archival records in Dubrovnik provide valuable insights into his painting production. Previous writings have often attributed the Koločep polyptych to Ugrinović, but recent restoration and analyses have confirmed that this work dates to the late trecento. Ugrinović is first mentioned in Dubrovnik records in 1420, with his known commissions spanning from 1427 to 1460, documenting at least 33 years of active career. His early contracts with the Ragusan elite suggest he was trained in a prominent painting center before establishing his workshop in Dubrovnik. The peak periods of his commissions were from about 1438 to 1442 and again from 1447 to 1450. Ivan Ugrinović was one of the most productive painters in fifteenth century in Dubrovnik, with an extensive social network and collaborations with masters of related crafts. We hypothetically include in Ivan's oeuvre a fragment of a polyptych from the Dubrovnik Franciscan collection depicting St. Blasisu.*

KEYWORDS: *Ivan Ugrinović, painting production, Dubrovnik, quattrocento*

In the midst of the fifteenth century Dalmatia, as Nikola Vladanov (*Nicolao de Sebenico*)¹ dominated in Šibenik, Blaž Jurjev² (*Biaggio di Gior-*

* Autor je doktorand istorije umjetnosti na Univerzitetu u Ljubljani, zaposlen na Institutu za zaštitu kulturne baštine Slovenije. /The author is a PhD student at the Art history department of the University of Ljubljana, working at the Institute for the protection of the cultural heritage of Slovenia.

¹ See J. Belamarić, Prilozi opusu Nikole Vladanova u Šibeniku, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 41/1 (2008), 159–185 and E. Hilje, Zablude o šibenskom slikaru Nikoli Vladanovu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011, 65–92 with older references listed.

² For Blaž Jurjev, see *Blaž Jurjev Trogirinanin* (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, September – November 1986, Muzejski prostor, Zagreb, January – March 1987), A. Sorić

gio di Traù) in Trogir, and Dujam Vučković (*Doymus Marini*)³ in Split and Zadar, Ivan Ugrinović (*Johannes Zornea*)⁴ emerged as one of the central figures in Dubrovnik's artistic community. In the first half of the fifteenth century, the Dubrovnik painting scene⁵ was primarily, though not exclusively, shaped by artists of Dalmatian origin. Amidst this *milieu*, the archival records reveal the presence of Antonio di Jacopo and Laurentius da Florentia, but they are still without attributed works. Unfortunately, only a few works from fifteenth century survived in Dubrovnik, which makes any serious stylistic or iconographical analysis virtually impossible, but the well-preserved extensive archival records preserved in Dubrovnik provide a valuable resource for delving into the realm of painting production. In this study, we will try to employ a microhistorical approach concentrating on the artistic endeavors of Ivan Ugrinović.⁶

What has been written about »life and work« of Ivan Ugrinović has mainly been based on the thesis that Ugrinović is the author of the *Koločep polyptych*.⁷ The altarpiece from the church of St. Anthony the Abbot on the

---

(urednik), Zagreb, 1987. He also worked in Dubrovnik between 1421 and 1427 and was employed by the state with an initial salary of 30 perperes, which increased to 60 over the years. He brought his permanent associates to Dubrovnik and made contacts with wealthy merchants and craftsmen, such as Jacobus de Goze and Pietro Pantella, whom he mentions in his will (K. Prijatelj, *Profilo artistico del pittore Biagio di Giorgio da Trau, Biagio di Giorgio da Trau, Venezia, 1989, 13*).

³ E. Hilje, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Zagreb, 1999, 122–130.

⁴ Vojislav J. Đurić, in his *Dubrovačka slikarska škola* (Beograd 1963, 38–48), devoted several pages to Ugrinović, primarily drawing upon information gleaned from documents, which were previously published by Jorjo Tadić (*Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIV–XVI veka I*, Beograd, 1952). See also: I. Prijatelj Pavičić, *Prilog poznavanju poliptiha Bogorodice s djetetom iz Koločepa, Croatica Christiana periodica*, 30/58 (2006), 63–85.

⁵ The painting workshops were involved in the production of altarpieces, paintings, and frescoes, as well as in polychroming and gilding wood. They produced complex murals and altarpieces and - as Michael Baxandall (*Painting and Experience in 15th Century Italy: A Primer in the Social History of Pictorial Style*, Oxford, 1972, 11) also notes for Italy at this time - marriage chests and painted shields.

⁶ In 1443, Ugrinović is mentioned among the members of the carpenters' Brotherhood of St. Andrew (St. Joseph). DAD, Div. Canc, vol. 57, fol. 279. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 297. Although we may never learn the specific reasons for Ivan's entry into the carpenters' brotherhood, it is certainly true that the brotherhood community was affluent and likely took good care of its members. The question remains open as to whether members of the painters' brotherhood could simultaneously be members of the carpenters' brotherhood. P. Bonča, *Dubrovačke bratovštine slikara u 15. i 16. stoljeću* (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti), 2020, 25–26.

⁷ The polyptych's style serves as the foundation for the widely embraced argument that 15th-century Dubrovnik painting can be seen as a belated reflection of the Venetian *trecento*, particularly in the works of Paolo and Lorenzo Veneziano. This viewpoint has been succinctly articulated by numerous both popular and scholarly authors. Cf. R. Harris, *Dubrovnik: A History*, London 2003, 274: »It (polyptych) was completed in 1434 or 1435. The

Elaphite island of Koločep was attributed to Ugrinović by Vicko Lisičar. Polyptych comprising sixteen painted panels, arranged symmetrically in two rows is consistent with the typology of altarpieces from that period, the central section is accentuated both in width and height, featuring the largest panels depicting Madonna and Child. Flanking this central section, saints are depicted in two horizontal registers: the lower register contains full-length figures standing within narrow arcades, while the upper register features an equal number of busts in half-height panels. Attribution to Ugrinović was grounded on a document dated in January 1434, wherein the chaplain and two representatives from the island of Koločep engaged Ugrinović for the creation of an altarpiece, referred to as *unam anconam*:⁸

...facere et completam dare de omni laborerio opportuno, tam de figuris, pictura et auro fino, quam de omnibus aliis necessariis unam anconam illius qualitatis, forme, picture, auro et laborerio et auratura qualiscuius et quaemadmodum est ancona parva nova quae est in monasterio sancte Clare, omnibus expensis ipsus magistri Johannis...⁹

The first analytical account of Ugrinović and his work in a broader context was written by Vojislav J. Đurić in his *Dubrovačka slikarska škola*, where he referred to the morphological development of painting at that time as an era of certain stylistic divisions: some painters began to lean more towards the art emerging from the workshops of Paolo and Lorenzo Veneziano, while others towards the art of Venetian painting workshops from the early quattrocento.¹⁰ He was, of course, aiming at Ugrinović's venetian trecento-style painting on one hand and Blaž Jurjev's international gothic style, related to Jacobello del Fiore, Gentile da Fabriano and Nicolo di Pietro, on the other.

In 1965, shortly after the monographic reconstruction of Blaž Jurjev's oeuvre,¹¹ after, according to Grgo Gamulin, Croatian art had acquired a personality of universal significance, Gamulin attempted to reconstruct the oeuvre of Ivan Ugrinović.¹² Convinced that it was not possible that all the polyp-

---

style, strongly resembling that of Paolo Veneziano, is a mixture of Byzantine and Gothic. Ugrinović's work was prolific, so it evidently suited and thus is an indicator of the taste of his Ragusan contemporaries.«

⁸ V. Lisičar, *Koločep nekoć i sad*, Dubrovnik 1932, 81–86.

⁹ Državni arhiv u dubrovniku (here: DAD), *Diversa Notariae* (here: Div. Not.), vol. 18, fol. 169'. K. Kovač, Nikolaus Ragusinus und seine zeit. Archivalische beträge zur geschichte der malerei in Ragusa im XV. und der ersten hälfte des XVI. jahrhunderts, *Jahrbuch des Kunsthistorisches Institutes der K. K. Zentralkommission für Deenkmalpflege* 11 (1917), 44 and J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 211.

¹⁰ ... »odredene stilske podele: jedni slikari počeli su da se opredeljuju više za umetnost izišlu iz radionica Paola i Lorenca Venecijana /.../, a drugi za umetnost mletačkih slikarskih radionica iz ranog kvatročenta.« V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, 37.

¹¹ K. Prijatelj, *Slikar Blaž Jurjev*, Zagreb 1965.

¹² G. Gamulin, Hipoteza za Ugrinovića, *Telegram* 273, 23. srpnja 1965, 8.

tychs (he himself counted thirty of them from documents at the time) and other works by Ugrinović had simply disappeared, he presented a »working hypothesis«, which he wrote was inspired by Pallucchini's *La pittura veneziana del Trecento*¹³ and the painter whom Pallucchini tentatively called *Maestro del Memento Mori*. According to Gamulin, the reason why Pallucchini couldn't identify the author of the group of works among the painters he had recognized in Venice, specifically the »Memento Mori« from the castle of Rohoncz, was because most of these works were created by Ivan Ugrinović. Gamulin thus attributed the group of five paintings - but not the painting from Rohoncz castle - to Ugrinović.¹⁴

In his monograph on fifteenth and sixteenth century painting in Dubrovnik, published in 1968, Kruno Prijatelj did not endorse Gamulin's suggestion. Instead, he insisted that Ugrinović is the painter of (only) the *Koločep polyptych* and the miniature of St. Blaise in the Dubrovnik Statute¹⁵ (based on the fact that the initial was signed by the artist Johannes/Ivan).¹⁶ Later, in 1994, Prijatelj advocated for the deattribution of the *Koločep polyptych*.¹⁷ However, this viewpoint did not gain much traction within the realm of Croatian art history. In his catalogue entry for *The Gothic Century in the Adriatic*, Igor Fisković did not question authorship and, like previous writers, connected the *Koločep polyptych* with Ugrinović.¹⁸

In 2006 Ivana Prijatelj Pavičić demonstrated that the work described in the published document from 1434¹⁹ is larger than the actual polyptych is in fact of older origin.²⁰ Recent restoration efforts and technological analyses have substantiated the suspicions raised by Prijatelj Pavičić (and previously by Kruno Prijatelj) that the polyptych attributed to Ivan Ugrinović is not his work but rather a piece dating back to the late *trecento* period.²¹

Still, no works can be attributed with great confidence to one of the most productive painters of the Dubrovnik *quattrocento*. However, archival

¹³ R. Pallucchini, *La pittura veneziana del Trecento*, Venezia 1964.

¹⁴ G. Gamulin, *Hipoteza za Ugrinovića*, 8.

¹⁵ K. Prijatelj, *Dubrovačko slikarstvo 15–16 st.*, Zagreb 1968.

¹⁶ K. Prijatelj, *Doprinos Ugrinoviću, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 15/1 (1963), 56–60.

¹⁷ K. Prijatelj, *La pittura in Dalmazia nel Quattrocento e i suoi legami coll'altra sponda*, Charles Dempsey (ur.), *Quattrocento Adriatico: Fifteenth-century art of the Adriatic rim: Papers from a colloquium held at the Villa Spelman, Florence, 1994* [Villa Spelman Colloquia, Vol. 5], Bologna 1996, 19.

¹⁸ I. Fisković, Ivan Ugrinović, Bogorodica sa svecima, poliptih, 1434, *Paolo Veneziano. Stoljeće gotike na Jadranu* (Galerija Klovićevi dvori, 19. X.–28. XI. 2004), Zagreb 2004, 154.

¹⁹ DAD, Div. Not., vol. 18, fol. 169', cf. n. 8.

²⁰ I. Prijatelj Pavičić, *Prilog poznavanju poliptiha Bogorodice s Djetetom iz Koločepa*.

²¹ K. Alamat Kusijanović, »Nepoznata slikarska radionica 14. stoljeća«, 23–39.

sources fortunately provide enough information for us to attempt to reconstruct his activity, which can serve as an illustration of the painting scene in late medieval Dubrovnik.

Đurić noted that Ugrinović is first mentioned in Dubrovnik records in 1420, when he assumed the role of tutor to a certain Bjelosava, the daughter of the late Obrad Pribisaljčić.²² Ugrinović's first known painting contract is from 1427,²³ and his last commission dates in 1460²⁴ - documenting at least around 33 years of an active painting career. In July 1470, Radosav Vukčić (*Alegreto*) a woodcarver and a sculptor in wood, once a close (even almost exclusive, it seems)²⁵ associate of Ugrinović, signed for a piece produced in collaboration with the painter Božidar Vlatković.²⁶ In February of 1467 his son Stjepan Ugrinović²⁷ was identified as *Jo Stepan de Goan Zornea*²⁸ and in April 1471, he is mentioned as *qondam Johannis Zornea* for the first time, signifying he was the son of the late Ivan Ugrinović.²⁹ Therefore, it is reasonable to conclude that Ugrinović died probably between 1467 and 1470.

The fact that Ugrinović's earliest contracts were with members of the Ragusan elite indicates that he probably received training in one of the established painting centers,³⁰ before establishing his own workshop in Dubrovnik, that was likely also his birthplace.³¹ Perhaps the process of selecting artists cannot be compared to the situation in the cities of the Italian Peninsula, where painters were essentially subjected to competition for prestigious commissions.³² However, the significance of commissions from prominent Dubrovnik citizens should not be overlooked. In February of 1427, he signed a contract with one of the most prominent and influential Dubrovnik

²² DAD, Cons. Min., vol. 2, fol. 119. V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, 38. Unfortunately a transcript of the document has not been published.

²³ DAD, Diversa Cancellariae (here: Div. Canc.), vol. 44, fol. 104. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 174.

²⁴ DAD, Div. Canc., vol. 44, fol. 29. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 447.

²⁵ There are even cases, where Vukčić and Ugrinović signed the document together: DAD, Div. Canc. vol. 55, fol. 247, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 258.

²⁶ DAD, Div. Not., vol. 54, fol. 139. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 520.

²⁷ In literature sometimes also called Stjepan Zornelić.

²⁸ DAD, Div. Not. vol. 51, fol. 4, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 485.

²⁹ DAD, Div. Canc., vol. 75, fol. 37. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 528.

³⁰ It is important to note that caution is required when reading these documents, as in several of the documents now associated with him, he is mentioned only by first name without a surname or nickname.

³¹ Đurić makes this presumption due to the presence of several of Ivan's relatives in Dubrovnik. V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, 38.

³² Cf. M. O'Malley, Finding fame: painting and the making of careers in Renaissance Italy, *Renaissance Studies*, 24/1 (2010), 12.

noblemen of the 1420s and 1430s, Georgius de Gozze,³³ who at that time was renovating his first house in Pustjerna.³⁴ After Gozze ordered wooden interior furnishings from the carpenter Pribisan Bogdanović and the *petrarius* Radan Klapčić received the final payment for work on the building, Ugrinović received an order to paint the bedroom and bed.³⁵ In February 1428, Gozze additionally commissioned Ugrinović to paint a wooden room with azure and golden stars, for twenty ducats.³⁶ In May of 1427, Martolo de Zamagna ordered four mezzanine wooden structures, wooden partitions for the rooms on the upper three floors and for the kitchen, four beds with benches, two studies, benches, and a ballroom in the hall.³⁷ Three years later, in May of 1430, Martolo de Zamagna and his son Blaxio commissioned Ugrinović to paint a room with azure, gold, and stars for twelve and a half ducats.³⁸

In the late 1420s, Ugrinović painted a large hall (*sala magna*) in the palace for the Bosnian duke Sandalj Hranić Kosača, who, during that time, rose even higher in the social hierarchy and was arguably the most influential figure in the Bosnian state. The work was commissioned by Dubrovnik state.³⁹ In the summer of 1429, Ugrinović was absent from Dubrovnik. Unfulfilled orders were awaiting his attention in Dubrovnik, prompting the *Consilium Minus* to decree that Ugrinović should not be pursued by any party, considering the delays incurred by his absence and duties for the duke.⁴⁰ The details regarding his tasks and exact location while working for Sandalj Hranić remain uncertain,⁴¹ but evidently, Hranić was content with his work in Dubrovnik and desired the painter's services outside of Dubrovnik. It is rea-

³³ *Diversa Cancelariae*, vol. 44, fol. 225. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*: 1952, doc. 178.

³⁴ R. Novak Klemenčić, Locating and analysing the appearance of private houses in 15th century Dubrovnik: the case of Georgio de Gozze house, Ana Plosnić Škarić (ur.), *Mapping Urban Changes = Mapiranje Urbanih Promjena*, Zagreb 2018, 181–183.

³⁵ DAD, Div. Canc., vol. 44, fol. 104. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 174.

³⁶ DAD, Div. Canc., vol. 44, fol. 225. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 178.

³⁷ We know that Pribisav, during the production of benches in the hall and panels for the mezzanine structures in Martolo de Zamagno's house, had to draw inspiration from these elements in Georgius de Gozze's house. For wooden furnishing in Dubrovnik 15th century houses see R. Novak Klemenčić, Nekoliko zapažanja o drvenoj opremi dubrovačkih kuća u 15. stoljeću, *Zbornik dubrovačkih muzeja* 3 (2015), 85–98.

³⁸ DAD, Div. Canc., vol. 46, fol. 138. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 193.

³⁹ DAD, Cons. Min., vol 4, fol. 120, 24th of November 1442. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 177. DAD, Cons. Min., vol. 4, fol. 142. *Dubrovnik: Civitas et Acta Consiliorum 1400-1450*, (ur.) D. Zelić, A. Plosnić Škarić, Zagreb 2017, 253.

⁴⁰ Cons. Min., vol. 4, fol. 251. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 189.

⁴¹ V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, 254.

sonable to assume that this task included painting the church of St Stephen in Šćepan Polje, now located on the Montenegrin side of the Bosnian-Montenegrin border.⁴² Ivan Ugrinović was probably sent to the duke by specific request after he had observed how Ugrinović had adorned the ceiling of his palace in Dubrovnik with gold and azure, and the painter stayed there for almost a year in 1429.⁴³ While we cannot assert with certainty that he painted at the church of St. Stephen, the alignment of Dubrovnik painter Ugrinović's stay with Duke Hranić and the period of construction and completion of the funerary church suggests a strong case in support of this connection.

While nobles commissioned expensive paintings for wood-clad spaces and ceilings adorned with azure and stars, there is a documented case of an order for painted fabrics, known as *cortine*,⁴⁴ depicting figures such as St. George or St. Stephen, castles, the sun, the moon, and golden stars for the homes of wealthy merchants, like Juraj and Dobrašin Veselković, members of the Confraternity of St. Anthony (*Antunini*).⁴⁵ Surprisingly, the cost of these large curtains,⁴⁶ despite being adorned with figural motifs, was lower than that of painting a room with azure and gold.⁴⁷

It seems that Ugrinović was also a mural painter. In three (known) contracts, Ugrinović is mentioned as the author of frescoes. Firstly, in 1431, Junije Gradić, the procurator of the St. Andrew's Monastery, commissioned the painting of the choir and left chapel with scenes determined by the abbess of the monastery, for a little over 13 ducats. Ugrinović was using colors provided for him.⁴⁸ Five years later, in Ston, he painted frescoes in a chapel of Vitko Ivanov, for the same price as at the St. Andrew's Monastery, having already painted three chapels in that church.⁴⁹ In 1438, he accepted an order for paintings for the church of St. Nicholas in Dubrovnik.⁵⁰ In 1449, he entered

⁴² T. Mićević-Đurić, V. Soldo-Rešetar, *Likovne umjetnosti i obitelj Kosača, Hercegovina*, 3 (2017), 331–363.

⁴³ N. Grujić, D. Zelić, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 48 (2010), 76.

⁴⁴ V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, 44–45.

⁴⁵ DAD, Div. Canc., vol. 52, fol. 41'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 233.

⁴⁶ The measurements of these three *cortine* were 6.7x3.6m, 7.2x2m and 2.6x2.6m. ... *prima peza brazia XIII longa, larga brazia 7 ... Ancora un altra peza longa brazia XIII e larga brazia III... Terza peza de tela longa brazia 5 e larga brazia 5...* DAD, Div. Canc., vol. 52, fol. 41'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 233.

⁴⁷ The fabric was provided by the Dobrašin and Juraj. Ibid.

⁴⁸ DAD, Div. Not. vol. 17, fol. 143'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 200.

⁴⁹ DAD, Div. Not., vol. 20, fol. 207'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 224.

⁵⁰ Given that the consequences of the fall of these images are defined in the contract, we can assume that they are indeed murals DAD, Div. Canc., vol. 52, fol. 91'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 234.

into an agreement with a well-known Dubrovnik, already mentioned above Radan Klapčić, who, among other things, was a lime manufacturer. According to the agreement, Ugrinović would produce a painting in just over two months, with the specific figures to be determined by Klapčić. In exchange, Klapčić would provide him with 140 *modi* (about six tons) of lime.⁵¹

Almost exactly half of all the works for which Ivan Ugrinović signed contracts, either individually or in collaboration with other masters, consist of panel paintings and polyptychs. A more detailed specification of a larger number of commissions is challenging, as the documents do not define the iconography or provide more specific commitments; rather, they merely stipulate a demand for aesthetic and executional quality.

We can discern ten documents pertaining to the commissioning of artworks for private devotion,⁵² along with additional documents whose classification as such cannot be definitively confirmed. Three of those commissions were specifying that painting should depict Madonna.⁵³ First one was commissioned in 1441 by Brailo Trabutinić.⁵⁴ Next year Ivan Đžore Palmotić commissioned *unam anconam Sancte Marie* for four and a half golden ducats; all the material, except for wood, would be provided by Ugrinović; The agreement, however, does not state any specific elements of the painting.⁵⁵ The second one is commissioned by Dobrašin Veselković

⁵¹ DAD, Div. Not., vol. 34, fol. 67'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 359.

We cannot conclude with certainty that Ugrinović used the lime for one of the commissions - it could have been used for his own purposes. However, Radan Klapčić did not receive the painting until at least February 1452. DAD, Div. Canc., vol. 63, fol. 72'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 386.

⁵² The practice of domestic devotion was recently explored by Matko Marija Marušić. Three aspects were analyzed in this study: privately owned chapels attached to the residences of nobility, prayer areas and holy images inside the houses, and relics in the possession of individuals. With its source-driven approach, a significant portion of this paper was devoted to addressing the terminology of devotional items as presented in contemporary documents. On a more general level, the paper aimed to show how, even though no direct evidence of domestic devotional practices survived (such as in-depth textual evidence), all indications suggested that it was a deeply family-centered matter. For private devotion in Dubrovnik see: M. M. Marušić, Hereditary Ecclesiae and Domestic Ecclesiolae in Medieval Ragusa (Dubrovnik), *Religions*, 11/1, 2020, 1–14.

⁵³ DAD, Div. Canc., vol. 56, fol. 186'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 274; DAD, Div. Not. vol. 34, fol. 202', J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 366. It seems that the painters Ivan and (later) his son Stjepan Ugrinović, along with the woodcarver Radosav Vukčić, had a dominant monopoly on the market for depictions of Madonna during this period. Throughout their activities, the trio secured all (documented to date) commissions for paintings of Madonna, with contracts consistently specifying that a particular master should create a new painting modeled after another, which was owned by a fellow *cittadino*.

⁵⁴ DAD, Div. Canc., vol. 55, fol. 154. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 253.

⁵⁵ DAD, Div. Canc., vol. 56, fol. 186'. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 274.

in 1449.⁵⁶ Price is very similar, four ducats, three perperos and six grosso.⁵⁷ Interestingly, Dobrašin already had a painting of Madonna at home which Ugrinović was familiar with, as the agreement states *similem uni alter figure quam habet dictus Dobrassinus in domo*. Another smaller sized painting – unfortunately we do not know the iconography or any other specifics of it – was commissioned in Dubrovnik by a local of Korčula island, Petar Branković, together with two bigger paintings.⁵⁸

Ugrinović crafted at least three smaller altars for private houses in Dubrovnik, referred to in archival records by various names, such as *anchonam seu ecclesiola a camera* and *altariolo*.⁵⁹ *Mihael Lukarević* commissioned an altar featuring the Crucifixion with Mary and St. John the Evangelist, alongside Mary Magdalene on the right and St. James on the left. A different, perhaps more interesting form of object was commissioned by Nikola Serafine Bunić: *gilded and polychromed object - unam capelam ligni intagliatam*. Although detailed information about the appearance of Nicola's altar, made by Ugrinović, is not discernible from the commission, it is known that three figures were depicted. Considering the price, eight perperos, that is 4 ducats, we can predict it is a smaller triptych, perhaps crafted in a manner that allows the side wings to be closed.⁶⁰ Radosav Vukčić was commissioned *quadrum seu unam anchonam cum ecclesiola a camera*, that is, probably, with a closing flap,⁶¹ in 1448. Furthermore, Ugrinović finished it in couple of months. Ugrinović frequently painted these similar objects, as evident from contracts, similar to the one from 1459: *promisit ... dare completum et fornitum unum quadrum ... et de pluri clisuram pro ipso quadro...*⁶²

The first commission for a polyptych, a prestigious painting task of the time, frequently found in Ugrinović's works, was received by the paint-

⁵⁶ It specifically states that Madonna should be depicted with a Child in her arms. DAD, Div. Not. vol. 34, fol. 202, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 366.

⁵⁷ Even though very little works of art remain a surviving instance offers insight into the appearance of these domestic images. The Madonna and Child, attributed to Blaž Jurjev, stands as a significant example of a painting tailored for personal devotion. The restoration process has confirmed the originality of the outer rectangular frame, suggesting that the image was not intended with hinged wings. Cf. Z. Demori Staničić, *Catalogue, Blaž Jurjev Trogirani: Exhibition catalogue*, Zagreb, 1986, 86.

⁵⁸ DAD, Div. Canc., vol. 57, fol. 177, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 293. The two were one meter high and one and a half meter long, carved, and gilded. On the opposite, last one was not carved nor gilded. The price for the three was thirty ducats, but it is not specified how much each of the painting cost.

⁵⁹ M. M. Marušić, *Hereditary Ecclesiae and Domestic Ecclesiolae in Medieval Ragusa (Dubrovnik)*, 7.

⁶⁰ DAD, Div. Canc., vol. 38, fol. 7. J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 299.

⁶¹ I. Fisković, *Tipologija i morfologija oltarnih slika 15. stoljeća u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23, 1990, 113–155

⁶² *Ibid.*

er in 1434 for a church on Koločep, which was discussed briefly above.⁶³ Among the commissions accepted by Ugrinović, polyptychs undoubtedly commanded the highest prices. In total, fifteen polyptychs⁶⁴ by Ugrinović are documented in the records, with an average price of just under 17 gold ducats. Some insights into the nature of these polyptychs can be gleaned from the more precisely defined terms in the contracts. For instance, Ugrinović accepted commissions for different polyptychs such as the one featuring Madonna and four saints in 1438,⁶⁵ a polyptych with ten figures with gilded halos and garments adorned with gold in 1440 or a polyptych with a series of seven full-length and a series of seven smaller, bust-length figures in 1448.⁶⁶

The preceding discussion suggests that relationships were essential both for the creation of artworks and for shaping the careers of painters.⁶⁷ The collaboration between Ivan Ugrinović, whose prominence rose immediately after Blaž's departure, and Radosav Vukčić was a common practice. Although Ugrinović occasionally collaborated with others such as Ivan Ognjanović, Matko Junčić,⁶⁸ and Laurentius da Florentia, it appears that his partnership with Vukčić⁶⁹ became almost exclusive, especially after 1438. Ugrinović seldom worked with other sculptors, and Vukčić rarely collaborated with other painters; instead, they primarily operated as individuals.⁷⁰ The nature of their collaboration—whether temporary, project-specific, or more formalized—is not fully known. However, it can be assumed that the relationship between Ivan Ugrinović and his son Stjepan followed the principle of *paternae compagniae*. In relation to Ugrinović, Ivan Ognjanović is mentioned several times as someone who evidently had a relationship with him that surpassed the status of a mere collaborator. At the end of 1441, Ugrinović promised that he would produce eighteen (painted) coats of arms.

⁶³ K. Almat Kusijanović, *Nepoznata slikarska radionica 14. stoljeća i deatribucija Matka Junčića i Ivana Ugrinovića*, *Portal. Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 6, 2015, 23–39.

⁶⁴ Although such a comparison is challenging, as the amount of preserved archival material may not be entirely consistent and not every commission can be precisely categorized, it is worth noting that we have documented a total of 16 paintings by Nikola Božidarević. V. Gjukic-Bender, *Nikola Božidarević. Životopis i djela, Nikola Božidarević. Veliki slikar dubrovačke renesanse* (P. Vilač ur., *Dubrovački muzeji*), 2017, 14.

⁶⁵ DAD, Div. Canc. vol. 53, fol. 6', J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 237.

⁶⁶ DAD, Div. Canc. vol. 61, fol. 138, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 349.

⁶⁷ M. O'Malley, *Finding fame: painting and the making of careers in Renaissance Italy*, 28.

⁶⁸ DAD, Div. Canc. vol. 61, fol. 67', J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 345.

⁶⁹ DAD, Div. Canc. vol. 43, fol. 153, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 164.

⁷⁰ Cf. V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, 40.

As Ugrinović didn't finish the work by the end of January of 1442, he was even imprisoned, Ivan Ognjanović stood surety for him.⁷¹

The period from 1438 to 1442 witnessed the highest volume of documented commissions for Ivan Ugrinović, with another peak observed between 1446 and 1450. The decline in commissions during the 1450s suggests possible factors beyond the complexity of artworks, hinting at personal challenges Ugrinović faced, including issues stemming from gambling.⁷² In 1459, he was unable to pay the rent for his house, so the judges seized his money, one polyptych, and several other items. The reason for the lower number of commissions could have been the creation of more demanding works, but it seems that Ugrinović also faced some difficulties in his private life. In the 1450s, he took on fewer tasks, suggesting that his son Stjepan was gradually taking over the business. On average, documented and known commissions secured by Ivan Ugrinović amounted to approximately 20 ducats annually.⁷³ However, notable exceptions occurred in 1440 and 1447, during which Ugrinović undertook commissions for significant projects like crafting a wreath for the Franciscan church and creating a polyptych for the church of St. Mary of the Angels.⁷⁴

We can confidently assert that Ivan Ugrinović was one of the most productive painters in mid-fifteenth century Dubrovnik. He had an extensive social network and collaborated with practically all the masters of related crafts who achieved comparable results in their field at the time. We can reiterate the thoughts of Ivo Petricioli and later Emil Hilje,⁷⁵ who, in connection with the oeuvre of Menegelo Ivanov de Canalis, wondered whether such a body of work could entirely disappear. Therefore, in the future, we can still hope for the recognition of Ugrinović's oeuvre.⁷⁶

It might be worthwhile to revisit Kruno Prijatelj's contribution from 1963, when he attributed the miniature from the Dubrovnik statute to

⁷¹ DAD, Div. Canc. vol. 55, fol. 245, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 278. For brief discussion about polyptychs see also V. J. Đurić, *Dubrovačka slikarska škola*, 41–42.

⁷² DAD, Div. Canc. vol. 54, fol. 122, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 243.

⁷³ In 1430, he owned two oxen and two cows, and in 1451, in the second half of his career (DAD, Div. Canc., vol. 46, fol. 133, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 191), he sold a cottage for 20 perpers and an annual rent of 4 perpers, 11 dinars, and one hen on land near Dubrovnik. He leased this land previously with an annual rent of 8 perpers and two hens (DAD, Div. Not., vol. 36, fol. 8, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 382).

⁷⁴ Regrettably, precise measurements and descriptions for these works are unavailable for most of them.

⁷⁵ E. Hilje, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Zagreb 1999, 57.

⁷⁶ It would be worthwhile to revisit the less consistent oeuvres of other painters and the (albeit rare) works without identified authors.

Ivan Ugrinović.⁷⁷ At that time, Prijatelj was still accepting the attribution of the Koločep polyptych to Ivan, but also proposed another miniature for Ivan's opus: »Ivanovu signaturu (IOANES PINXIT) nalazimo na samo jednom Ugrinovićevu radu, maleno po formatu, ali veoma značajnu za historiju i za rekonstrukciju Ugrinovićeve slikarske ličnosti.«⁷⁸ It is an initial „S” depicting Dubrovnik's patron saint, St. Blaise, in the manuscript *Liber Statutorum civitas Ragusii*, which is kept in the Državni arhiv u Dubrovniku. On a small format, the artist illuminated the letter in scarlet color on a gold background, in front of which he painted the image of the saint sitting on a Gothic throne. With a golden mitre, in a scarlet red pleated chasuble over a white alb, the saint blesses with his right hand while holding a model of a fortified town in his left. Since the Statute book was written between 1430 and 1437, this miniature can be dated to that period.⁷⁹

Ivana Prijatelj Pavičić later noted that, according to the documents published by Tadić, at least one,⁸⁰ if not two painters named Ivan were active in Dubrovnik during the 1430s alongside Ivan Ugrinović.⁸¹ Prijatelj Pavičić also pointed out the stylistic inconsistency between the polyptych and the miniature, which we can agree with.⁸² The fact is actually irrelevant today because we know that the miniature and polyptych were created in different time periods. And even though Ivan Ognjanović was extremely active in Dubrovnik at the same time as Ugrinović (although he often appears in documents related to matters not directly connected to painting),⁸³ it would be difficult to consider him as an artist capable of executing a commission such as the miniature in the Dubrovnik statute. Therefore, for now, we can conditionally affirm the thesis of Kruno Prijatelj, who attributed the miniature of St. Blaise to Ugrinović.

⁷⁷ K. Prijatelj, Doprinos Ugrinoviću, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 15, 1, 1963, 56–60.

⁷⁸ K. Prijatelj, *Dubrovačko slikarstvo*, 14.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ I. Prijatelj Pavičić, Prilog poznavanju poliptiha Bogorodice s Djetetom iz Koločepa, 68.

⁸¹ Ivan, son of Petar Ognjanović, a contemporary of Ugrinović, is mentioned in two documents 1430s, and is later employed by the Dubrovnik state, but most of his commissions were related to painting furniture, and in terms of status and likely skill, he can hardly be compared to Ugrinović. DAD, Div. Not., vol. 19, fol. 134, 134', Consilium Minus (here: Cons. Min.) vol. 7, fol. 172, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 218, 232.

⁸² “Lik sv. Vlaha blizak je venecijanskom slikarstvu prve trećine XV. stoljeća, primjerice slikarstvu poliptiha sv. Ivana iz župne crkve u Omišlju na Krku, koji se daje Jacobellu del Fioreu.” I. Prijatelj Pavičić, Prilog poznavanju poliptiha Bogorodice s Djetetom iz Koločepa, 69.

⁸³ Cf. I. Prijatelj Pavičić, *U potrazi za izgubljenim slikarstvom. O majstoru Lovru iz Kotora i slikarstvu na prostoru od Dubrovnika do Kotora tijekom druge polovice XV. stoljeća*, Dubrovnik 2013, 33.

The image of St. Blaise indeed carries elements of Venetian stylization in the saint's physiognomy and the shape of the throne. However, it is stylistically more advanced than post-Paolo miniatures, for example, those attributed to Menegelo Ivanov de Canalis, reflecting the continuity of influence from Paolo and Lorenzo Veneziano in the manner reflected by the Koločep polyptych. The image of St. Blaise is closer to Venetian painting of the first third of the fifteenth century, for example, the painting of the polyptych of St. John from the parish church in Omišalj on Krk, which is attributed to Jacobello del Fiore, noted Prijatelj Pavičić.⁸⁴

In the absence of other works, we can hypothetically attribute to Ugrinović, in addition to the initial „S” in the Dubrovnik statute, a fragment of a polyptych with St. Blaise from the collection of the Franciscan monastery in Dubrovnik, which is commonly attributed to (the circle of) Lovro Dobričević.⁸⁵

In 1956, Cvito Fisković proposed that this fragment is part of a polyptych made for the Franciscans by Lovro Dobričević between 1455 and 1458, and determined the year 1444 as the *terminus post quem* for the creation of the work, based on the depiction of the angular Minčeta Tower and the city bell tower, which was built in that year.⁸⁶ Prijatelj Pavičić pointed out the inconsistency in the typology of the depictions of St. Blaise on Dobričević's altar for the Dominicans from 1448 and on the fragment at the Franciscans. The latter does not reflect the Vivarini-Dobričević type. She suggests searching for another possible author among the painters who appeared in Dubrovnik after 1444.⁸⁷

We can certainly concur with her disagreement; beyond the typological differences, the stylistic ones may be even more significant. Although a thorough analysis is constrained by the fragment's poor preservation, we can nonetheless observe that the brushstrokes on the Franciscan fragment are less decisive compared to those in Dobričević's work. While Dobričević applies color opaquely, the brushstrokes in the depiction of St. Blaise in question appear almost glazed. Although we cannot examine the drapery due to the absence of the figure's base, the facial type is convincingly different from Dobričević's St. Blaise at the Dominicans. Therefore, the attribution of the Franciscan St. Blaise to Dobričević can be dismissed without extensive explanation, given the clear differences. Instead, considering the stylistic char-

⁸⁴ I. Prijatelj Pavičić, Prilog poznavanju poliptiha Bogorodice s Djetetom iz Koločepa, 69.

⁸⁵ First in C. Fisković, Nekoliko podataka o starim dubrovačkim slikarima, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 19 (1956).

⁸⁶ C. Fisković, Nekoliko podataka o starim dubrovačkim slikarima, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 19 (1956), 140–145.

⁸⁷ I. Prijatelj Pavičić, *U potrazi za izgubljenim slikarstvom*, 145.

acteristics, particularly in connection with the miniature, we might propose Ugrinović as the artist.

Although comparing miniature and panel painting can be an ungrateful task, and the format of both works in question prevents a thorough stylistic analysis, the figures align in basic stylistic traits; the first impression of the vibrant red drapery and gilding speaks of their relatedness. Both figures are characterized by narrow faces, which seem almost gaunt. With a lighter color (although now darkened) incarnate, they have accentuated cheekbones above which are sunken dark eyes. Both figures have distinctly elongated noses. Similarly shaped are the ears, and the mustache, although thick, quickly blends with the beard, concealing the upper lip.

It is almost inevitable that Ugrinović, given his numerous commissions, also accepted a commission for the Franciscan monastery. After 1444, there is one Dubrovnik document that might support this – in a commission from 1447, the patron refers to a polyptych in the Franciscan chapter hall, of which a fragment could very well be the preserved figure of St. Blaise.⁸⁸

Ivan Ugrinović, certainly an important, if not the most important, representative of the Dubrovnik School of Painting, which, in light of discoveries in recent decades, will need to be reconsidered as a concept, will undoubtedly continue to engage art historians of Dalmatian painting. With this writing, we have attempted to portray Ugrinović as an enterprising painter who held a significant position in the Dubrovnik painting scene. Until a fortunate coincidence will provide us with a good insight into his painting style, the miniature in the *Liber statorum* remains the most tangible evidence for the (hypothetical) construct of Ivan's oeuvre. Despite the challenges with attributions, the extensive archival records provide a glimpse into his active and diverse career. Ugrinović's contributions were not confined to one type of artwork; instead, his commissions spanned polyptychs, frescoes, and even small private devotional objects, reflecting the dynamic and multifaceted nature of his practice. His collaborations with other prominent craftsmen of the time, particularly with Radosav Vukčić, highlight the interconnectedness of artistic production in Dubrovnik. As research advances and new discoveries emerge, the potential for uncovering additional lost works by Ugrinović may provide further insight into the legacy of this prolific painter.

---

⁸⁸ DAD, Div. Canc., vol. 60, fol. 217, J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku*, doc. 340.

Matevž REMŠKAR

IVAN UGRINOVIĆ AND HIS WORKSHOP: SOME NEW REFLECTIONS AND PERSPECTIVES

Summary

Ivan Ugrinović emerged as a central figure in Ragusan quattrocento artistic community. Despite the lack of surviving works, extensive archival records in Dubrovnik provide valuable insights into his painting production. Previous writings have often attributed the Koločep polyptych to Ugrinović, but recent restoration and analyses have confirmed that this work dates to the late trecento. Ugrinović is first mentioned in Dubrovnik records in 1420, with his known commissions spanning from 1427 to 1460, documenting at least 33 years of active career. His early contracts with the Ragusan elite suggest he was trained in a prominent painting center before establishing his workshop in Dubrovnik. The peak periods of his commissions were from about 1438 to 1442 and again from 1447 to 1450. Ivan Ugrinović was one of the most productive painters in fifteenth century in Dubrovnik, with an extensive social network and collaborations with masters of related crafts. We hypothetically include in Ivan's oeuvre a fragment of a polyptych from the Dubrovnik Franciscan collection depicting St. Blasisu

Figure 1: Koločep polyptych (used to be attributed to Ivan Ugrinović)
(K. Alamat Kusijanović, *Nepoznata slikarska radionica 14. stoljeća i deatribucija Matka Junčića i Ivana Ugrinovića*, Portal. Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda 6, 2015.)

Figure 2: Madonna and Child from Korčula (attributed to Ivan Ugrinović by Grgo Gamulin)
(Matevž Remškar, personal archive)

Figure 3: Ivan Ugrinović, Miniature of St. Baise in Dubrovnik Statute, 1430–1437 (Sv. Vlaho u povijesti i sadašnjosti = St. Blaise in History and in the Present, P. Vilać et. al. (edd.), Dubrovnik 2012)

Figure 4: Lovro Dobričević, St. Blaise from the Dominicans monastery polyptych (Matevž Remškar, personal archive)

Figure 5: St. Blaise, fragment of Franciscans polyptych (?), here attributed to Ivan Ugrinović

(Sv. Vlaho u povijesti i sadašnjosti = St. Blaise in History and in the Present, P. Vilać et. al. (edd.), Dubrovnik 2012)

ПРИЛОЗИ

Stanko JOVANOVIĆ*, stankojovanovic10@gmail.com
Srećko ŽIVANOVIĆ**, sreckoivanovic97@gmail.com

BIJELI PAVLE: U POČETKU...

ABSTRACT: *Bjelopavlići tribe represents one of the seven hill tribes that inhabit today's territory of Montenegro. Together with the other tribes (Vasojevići, Kuči, Bratonožići, Piperi, Moračani and Rovci), they form historical and ethnogeographical region known as the Hills. Bjelopavlići tribe is situated in the valley of river Zeta (today's Danilovgrad municipality). Progenitor of this tribe is believed to be Paul The White (Bijeli Pavle). Who was Paul The White, why did he come and for what reasons, as well as his heritage, are questions which were always quite interesting for members of this tribe. Even though many authors tried to answer these questions through tradition analysis, we are offering a little different approach in this paper.*

KEY WORDS: *Bjelopavlići, Lužani, Brda, (Bijeli Pavle) Paul The White, Early Middle Ages, Church of Sv. Vračevi, Slatina*

I

Geografski prostor na kojem se odigrava predanje o Bijelom Pavlu danas poznajemo kao Bjelopavlićka ravnica (slika 1). To je područje koje također prepoznajemo kao dio Dioklitije (u ranom srednjem vijeku), Zete (od jedanaestog vijeka) i Gornje Zete.¹ Veoma značajan period u Bjelopavlićkoj ravnici je rani srednji vijek (sedmi – deseti vijek), kada se na njenom prostoru nalazi centar sklavinije i arhontije Dioklitije, na Martiničkoj gradini kod Spuža,²

---

* Master arheolog – kustos Zavičajnog muzeja Danilovgrad. /The author is a Master archaeologist and a curator at the Heritage museum of Danilovgrad.

** Master arheolog. /The author is a Master archaeologist.

¹ ВИИИЈ 3, 1966, 212; Novaković, 2007, 121–126;

² Борозан, 1999, 79–111; Кораћ, 2001, 180–185; Iковић, 2017, 92, 96; Загарчанин, 2018, 43–44; Jovanović, 2021, 185–187; 2023a, 50–81.

sa crkvenom organizacijom pod ustrojstvom rimske crkve.³ Tek dolaskom na vlast cara Vasilija I (811–886), crkvena organizacija prelazi iz Rima u Konstantinopolj.⁴ Međutim, već u jedanaestom vijeku, Dioklitija nije više pod jurisdikcijom Dračke mitropolije, što se može vidjeti prema noticiji 13, gdje se Dioklitija više ne pominje među podređene Dračkoj mitropoliji.⁵ To znači da se crkvena organizacija vratila pod ustrojstvo sada već rimokatoličke crkve. U dvanaestom vijeku, Romeji su povratili svjetovnu vlast na Dioklitijom, ali ne i crkvenu. To se vidi iz dokumenta od 19. juna 1166. godine: *...imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele, duce exixtente Dalma-cie atque Dioclie kyr Isanacio, qui in eadem dedicatione sua gratuita voluntate et benignitate affuit.*⁶ Tu se takođe pominje i papa Aleksandar III (1159–1181), prema kome je i datiran ovaj dokument: *...in sede apostolica residente papa Alexandro, imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele.*⁷

Kraj dvanaestog vijeka obilježavaju dva događaja: Stefan Nemanja osvaja Dioklitiju i nastaje Barska arhiepiskopija. U fokusu crkvenih prilika, I. Komatina zaključuje da *успостављање српске власти у Дукљи није довело ни до каквих темељних промена у црквеним приликама. Дубровачка црква је и даље била неприкосновена на том простору.*⁸ Barska arhiepiskopija nastaje 1199. godine i barskom arhiepiskopu pod upravu su stavljani episkopi Kroje, Drivasta, Skadra, Pulata, Svača, Ulcinja i Sarda.⁹

Sledeći veliki događaj jeste osnivanje srpske autokefalne arhiepiskopije 1219. godine. Na području Dioklitije srpskom episkopskom noticijom

³ Na to primarno ukazuju sami dokumenti rimskih papa i noticija; kao napr. životopis pape Jovana IV (640–642) (**Liber pontificalis I, 330. 1 – 5**), pismo pape Agatona (678–681) caru Konstantinu IV (668–685) (**S. Agathonis papae epp., PL 187, 1226**) episkopska noticija iz sedmog vijeka koja decidno navodi da su Sloveni, između ostalih, pod jurisdikcijom Rimske crkve (**Hieroclis Synecdemus, no. 5.2 – 20**). Takođe treba uzeti za primjer i Šesti vaseljenski sabor u Carigradu (680 ili 681) gdje se govori o episkopima Soluna i Korinta kao predstavnicima rimske crkve (**Mansi, 1765, 640 – 640, 669**). Ovdje treba dodati i prepiske pape Vigilija i Gregorija iz kojih znamo da su i na području Prevalitane u šestom vijeku postojali papski posjedi (*Patrimonium sancti Petri; patrimonium Praevalitanum*) (**Škergo, 2004, 429 – 438**). S druge strane, tek u osmom vijeku, tokom vladavine cara Lava III (717 – 741) Carigradska patrijaršija kreće da širi svoju crkvenu organizaciju na prostoru Južnih Slovena (**И. Коматина, 2016, 47; Anastos, 1957, 14 – 31; U noticiji br. 1 iz sedmog ili početka osmog vijeka se navodi da su u sklopu Carigradske patrijaršije samo dijaceze Trakija, Azija i Pont, prema Notitiae 7 – 9, No. 1.1 – 455**).

⁴ Živković, 2013, 48; Dioklitija se nalazi u Noticiji 10, gdje se pominju episkopi Diokleje i Gradca kao potčinjeni dračkom mitropolitu (**Notitiae episcopatum Ecclesiae Constanti-nopolitanae. P. 103**). Ova noticija je datovana u kraj desetog vijeka.

⁵ *Notitiae*, № 13.661–666.

⁶ CD, II, 102.

⁷ Isto.

⁸ И. Коматина, 2016, 218.

⁹ Theiner, *Monumenta Slavorum* I, 7–8; Innocentii III epp. I, PL 214, 727–729; CD II, 335–338. Takođe pogledati Историја Црне Горе, том II, 15–19; И. Коматина, 2016, 222–224.

osnovana je zetska episkopija, koja se nalazi na prvom mjestu.¹⁰ Sjedište zetske episkopije bilo je na Svetomiholjskoj prevlaci, u crkvi Sv. Arhandela Mihaila.¹¹ Krajem trinaestog vijeka, izgleda da se javljaju nesuglasice između dvije struje, unijatske i čisto pravoslavne, za vrijeme kralja Uroša.¹² Tokom vladavine kraljice Jelene područje Dioklitije i dalje se može smatrati katolički nastrojenim područjem, naročito u Primorju, ili Donjoj Zeti, gdje su osnovana četiri franjevačka manastira (Kotor, Bar, Ulcinj i Skadar).¹³ Za vrijeme cara Dušana, crkvene prilike se mijenjaju, budući da se u zakoniku izričito zabranjivalo katoličkom sveštenstvu da preobraća pravoslavne, da katolike treba vratiti u pravoslavlje itd.¹⁴ Nakon Nemanjića, vlast u Zeti pripada Balšićima, sve do prve polovine petnaestog vijeka (1421. godine). Izgledno je pravoslavlje bilo opredjeljenje Balšića, koji su podizali pravoslavne bogomolje po Zeti.¹⁵

Ovaj kratki pregled pokazuje preplet pravoslavne i rimokatoličke vjere na prostoru Zete tokom srednjeg vijeka. U tom periodu, prvi put se u istorijskim izvorima pojavljuje pleme Bjelopavlići, 1411. godine.¹⁶ I cjelokupno istraživanje plemena Bjelopavlići svodi se na ovu godinu, koja je svojevrsni *terminus post quem* ako se misli na samo pleme, odnosno *terminus ante quem* ako se misli na formiranje plemena od strane Bijelog Pavla. Predanja o tome kako se Bijeli Pavle doselio u Bjelopavliće su uglavnom slična: Bijeli Pavle dolazi na područje gdje obitavaju Lužani (slika 2), nakon čega se oni sami međusobno istrijebe, te se Bijeli Pavle naseljava u selo Sretnji i tu počinje proces formiranja plemena.¹⁷ Mnogi autori su pokušavali da putem analize predanja i neposrednih istorijskih događaja dođu do odgovora na pitanje ko je bio i kad je došao Bijeli Pavle u Bjelopavliće.¹⁸

II

Tokom jula 1989. godine, rađena su arheološka istraživanja lokaliteta Sv. Vračevi u selu Slatina.¹⁹ Riječ je o jednobrodnoj crkvi sa jednodjelnim

¹⁰ Мошин, Сербская редакция синодика II, 303; Зборник средњовековних повеља и писама I, 474, 478.

¹¹ Јанковић, 1999; Zagarčanin, 2018, 65–66.

¹² О овом периоду погледати И. Коматина, 2016, 364–367.

¹³ За Горњу и Донју Зету погледати Историја Црне Горе, том II, 48, ск. 2.

¹⁴ Fine, 1994, 316.

¹⁵ Tomić – Đurić, 2016, 401–403; Zagarčanin, 2022, 139.

¹⁶ Historijski arhiv Dubrovnik: Literae Levantis, vol. 1, f. 82 v.

¹⁷ Generalno po predanju Bijeli Pavle se ženi kćerkom Bana Lužanina, zbog čega su ga Lužani prezirali. U jednom trenutku Bijeli Pavle dobija naklonost Svete kraljice, koja proklinje Lužane zbog lažne vjere. Postoji još varijacija ovog predanja. Pogledati M. Шобајић, 1888; П. Шобајић, 1996, 27–28; Шеровић, 1948, 125; Павићевић, 1932, 143–144; Мијатовић, 1913, 141; Филиповић, 1948, 167–178.

¹⁸ Шалетић, 1996; Филиповић, 1948; Ђурђевић, 1984; П. Шобајић, 1996.

¹⁹ Istraživanjima je rukovodila Marina Perović.

zvonikom na preslicu na zapadu i polukružnom apsidom na istoku (dimenzija 19,65 x 6,75 m). Crkva je izdijeljena sa po dva para pilastera na po tri para traveja, zasvedena poluoblíčastim svodom (slika 3). Iako malog obima, sprovedena istraživanja bila su značajna za razumijevanje problematike vremena nastanka crkve, njene geneze, kao i definisanja novih istraživaćih pitanja. U naosu sadašnje crkve, tokom istraživanja, u sondi I, na 20 cm od poda sadašnje crkve, otkrivena je osnova zapadnog zida starije crkve.²⁰ Zid je širine oko 70 cm, formiran od dva reda monolitnih kamenih blokova, dobro obrađenih, fundiranih na kameni stanac. Blokovi su vezani slojem crvenice. Zidovi starije crkve su bili poremećeni, što može ukazati na činjenicu da je crkva pretrpjela oštećenja usled nesigurnog tla, koje za podlogu ima kameni škrljac, podložen hidro i geotektonskim poremećajima. Shodno tome, ne iznenađuje činjenica da je temeljna zona izgrađena od velikih kamenih blokova, povezanih crvenicom, koja je štitila crkvu od pomenutih hidro uticaja. Usljed obima istraživanja, ne možemo sa sigurnošću govoriti koliko puta i u kojem procentu je starija crkva bila oštećena, pošto se u sondi I jasno uočavaju prepravke u okviru istih gabarita crkve, tj. izdvajaju se različite građevinske faze; kao ni to da li je jedno od oštećenja značilo njen kraj. To otvara prostor za nova naučna pitanja.

Sonda I je dala odgovor i na izgled poda starije crkve, koji je rađen od kamenih ploča od zelenog škrljca, najvjerovatnije postavljenog u drugoj fazi obnove crkve. U sondi I pronađeno je šest ukopanih grobova, od čega su istražena tri groba, kategorisani kao grobovi 3, 4 i 4a.

Grob 3 (slika 4) orijentisan je zapad – istok, sa devijacijom zapadnog dijela za 36 stepeni ka sjeveru. Konstrukcija groba formirana je od grubo tesanih kamenih ploča koje su vertikalno postavljene, pa pokrivene s četiri veće pravougaone ploče. Pokojnik je sahranjen u ispruženom položaju, sa rukama prekrštenim na trbuhu i priljubljenim donjim ekstremitetima u predjelu koljena. U sloju iznad ovog groba pronađena su tri manja fragmenta fresko maltera, fragment gleđosane grnčarije i dvije gvozdene alkice.²¹ Nažalost, navedeni materijal se ne nalazi u fondu Zavičajnog muzeja Danilovgrada.

U neposrednoj blizini nalazi se grob 4, orijentisan zapad – istok. Skelet pokojnika je loše očuvan, pa čak nije konstatovana ni grobna konstrukcija, izuzev manjih ploča sa zapadne, sjeverne i južne strane. Po sačuvanim ostacima, pokojnik je položen na leđa.²²

Ispod groba 4 nalazi se grob 4a, orijentisan zapad – istok. Ostaci skeleta pokojnika su loše očuvani, mada se može istaći da je pokojnik sahranjen

²⁰ *Arheološka istraživanja crkve „Sv. Vračevi“ u selu Slatina – Opština Danilovgrad, IV, Rezultati istraživanja*, Cetinje, 1989, 5 (u nastavku Rezultati...)

²¹ *Rezultati...* 9.

²² Isto.

u ispruženom položaju. Jasno je da se u slučaju ova dva groba radi o sukcesivnom sahranjivanju.²³

Svi grobovi se nalaze u sloju crvenice koji je kompaktan, odnosno nije probijan, pa se može zaključiti da se radi o grobovima koji su ukopani prije podizanja novije crkve, odnosno da su sahranjivani u periodu kada je bila aktivna starija crkva, što može ukazati na visoki status pokojnika; ili su pak sahranjivani u unutrašnjosti starije crkve između njenog prestanka i ponovne obnove, što je česta praksa u srednjem veku; ili u okviru nekropole, iznad koje je kasnije podignuta crkva. Sonda I svakako otvara niz novih istraživačkih pitanja, koja se tiču nastanka prve crkve kao i broja građevinskih faza i vremenskog okvira njihove realizacije.

Sonda II postavljena je uz sjeverni zid crkve. I ovdje su pronađena dva kamena bloka vezana slojem crvenice. Na ovim blokovima konstatovan je sloj krečnog maltera, izmiješan sa sitnim kamenjem, vjerovatno napravljen kao temeljna zona santrača, koji se vremenski poklapa sa temeljnom zonom registrovanom u sondi I. Ovo je vjerovatno period kada se gradi nova crkva na temeljima starije.²⁴

Sonda III postavljena je sjeveroistočno od apside crkve. Kod spoljeng dijela apside, pronađen je grob 7, na dubini od oko 1,1 m. Orijeantisan je zapad – istok, sa konstrukcijom od vertikalno postavljenih manjih kamenih ploča i horizontalno postavljenom pločom kao pokrivačem. Nije dovoljno istražen.²⁵ Na sjeveroistočnom uglu crkve, u donjoj zoni sjevernog zida uklesan je jednostavan krst (slika 5). Ispod kamenih blokova, konstatovan je grob 9 (slika 6).

Grob 9 orijentisan je zapad – istok, sa devijacijom zapadnog dijela za 20 stepeni ka sjeveru. Svojom zapadnom stranom, grob ulazi ispod spoljašnjeg gabarita sjevernog dijela apside i zalazi ispod nje. Formiran je od vertikalno pobodenih kamenih ploča i pokriven istim takvim (slika 7).

Sonda IV postavljena je u jugoistočnom dijelu južnog zida crkve (slika 8). Ovdje je pronađen grob 8, koji se nalazio paralelno sa južnim zidom crkve. Konstrukcija groba formirana je od kamenih ploča, kao i pokrivač groba. Orijeantisan je zapad – istok, pokojnik je ležao u ispruženom položaju sa desnom rukom položenom na truhu. U karličnom predjelu, između prekrštenih ruku pokojnika, nalazi se keramička pločica, poligonalnog oblika. Na stranama je plitko urezana predstava krsta i duboko urezana slova. Ova pločica je poslužila tadašnjim istraživačima da konstatuju da se radi o sahrani monaha.²⁶

²³ Isto.

²⁴ Isto, 12.

²⁵ Isto, 13.

²⁶ Isto, 15.

Prilikom arheoloških istraživanja pronađeno je 139 fragmenata živopisa, mahom u obrušenom šutu u naosu crkve (slike 9–11). Neki od fragmenata su pronalazeni u tkivima zidova, u sekundarnoj upotrebi, prilikom gradnje nove crkve.²⁷ Fragmenti fresaka su visokog likovno-umjetničko kvaliteta. Dva fragmenta su nešto većih dimenzija, te se na jednom može uočiti da se radi o očuvanim, slikarski lijepo modelovanim anđeoskim likom, i jedan sa donjom zonom lica koje ima bradu svetačkog karaktera sa nimbusom, očuvanim djelovima teksta i signaturama. Osim ova dva, na jednom fragmentu je uočljiva ispužena ruka, dok na nekoliko ostalih se nalaze ćirilčni natpisi. Pronađeni fragmenti fresaka na ovom lokalitetu datuju se u period kraja trinaestog i početka četrnaestog vijeka.²⁸

Zaključno, može se reći da je na mjestu današnje crkve Sv. Vračeva postojala starija crkva, manjih dimenzija. Tehnika gradnje starije crkve sastojala se od upotrebljavanja većih kamenih blokova, relativno dobro obrađenih, koji su vezani slojem crvenice, radi zaštite od hidro uticaja karakterističnih za ovo područje, što raniji istraživači vežu za prvu građevinsku fazu. Drugoj građevinskoj fazi, prema ranijim istraživačima, pripada sadašnja crkva, dok trećoj pripada prostor zapadano od otkrivenog zapadnog zida naosa crkve, prostor priprate, čiji vremenski okvir nije jasan. Izgledno je da se fragmenti fresaka mogu pripisati starijoj crkvi, kao i grobovi 3, 4 i 4a, koji otvaraju novo pitanje: da li je riječ o pokojnicima visokog statusa, ili o pokojnicima koji su ranije sahranjeni na pomenutom prostoru, možda u okviru garbarita ranije crkve u periodu njenog kraja, pa sve do ponovne obnove; ili je crkva podignuta iznad nekropole. Ove nedoumice u procesu analize dovode do novih naučnih pitanja o vremenu nastanka crkve kao i o njenim građevinskim fazama, ali i zahtijevaju nova revizionista istraživanja, kako bi se jasnije sagledala šira slika nastanka i upotrebe crke Sv. Vračeva u Slatini.

Iako se sitni nalazi ovih istraživanja ne nalaze u Zavičajnom muzeju, kao ni njihove fotografije, za ovaj rad to nije toliko ni važno, budući da fragmenti fresaka pripadaju periodu koji je značajan za temu ovog rada – okolnostima u kojima se dešava geneza plemena Bjelopavlića. Znači, starija pravoslavna crkva u selu Slatina, sa izuzetnim fresko slikarstvom (slika 12), aktivna je u periodu kraja trinaestog ili početka četrnaestog vijeka.

III

Važna stavka ovog problema jeste zajednica koju u predanju, ali i istorijskim izvorima i dokumentima, prepoznamo kao Lužane. Prema pre-

²⁷ Isto, 17; Iković, 2017, 98.

²⁸ Isto.

danju, Lužani su prvi Sloveni na području Bjelopavlića.²⁹ Po istorijskim dokumentima, prvi put se spominje Luška župa u GRS-u: ...*Zentae regionem cum civitatibus et has iupanias: Lusca, Podlugie*.³⁰ Ovaj navod pripada tridesetom poglavlju GRS-a, jedan je od rijetkih gdje anonimni prezbiter daje tačnu hronološku sekvencu kada počinje, a to je dvanaesti vijek (*Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus nomine...*), odnosno period nakon smrti bugarskog cara Petra (927–969).³¹ Kao Luška župa, odnosno Luscha giopa, pominje se i 1318. godine.³² Raslojavanje župa, s većih na manje, koje navodi anonimni prezbiter, po T. Živkoviću se moglo desiti tek u trinaestom vijeku, prvenstveno zbog razvoja privrede i opštih društvenih kretanja.³³ Imajući u vidu da je centar arhontije Dioklitije do prve polovine desetog vijeka u dolini rijeke Zete, odnosno Bjelopavlićima, a nakon raspada Komani–Kroja kulture, on se pomjera južnije, prema Svaču i župi Oblik, u drugoj polovini desetog vijeka.³⁴ Ako dodamo da tadašnji centar arhontije Dioklitije na Martiničkoj gradini strada prilikom pohoda cara Samuila u poslednjim godinama desetog ili prvim godinama jedanaestog vijeka,³⁵ prostor Bjelopavličke ravnice nije više toliko značajan. Međutim, ovdje se sada postavlja pitanje plemena Lužani. Da li je prihvatljivo da su Lužani oni isti Sloveni od sedmog vijeka nadalje, kao i Lužani koji se pominju u kasnijim dokumentima? Oslanjajući se na narodno predanje, jesu. V. Palavestra navodi da *su predanja o starom stanovništvu u Crnoj Gori znatno bliža istorijskoj stvarnosti nego u drugim krajevima*.³⁶ Može se onda postaviti sledeća teza: Pleme Lužani, koje se pojavljuje u srednjovjekovnim dokumentima četrnaestog i petnaestog vijeka, jeste zajednica koja pod tim imenom obitava i učestvuje u istorijskim procesima; dok bi zajednici na prostoru Bjelopavlića u vjekovima prije navedenih, mogli dati naziv Proto – Lužani. Naziv koji ovdje predlažemo koristi se kao tehnički termin; čime se daje do znanja da jednostavno nije moguće, koliko god to bilo primamljivo, pripisati etničke odredbe koje su nama danas poznate i s kojim se danas identifikujemo.

Zašto je bitna ova stavka kada se govori o genezi plemena Bjelopavlići? Svako predanje o Bijelom Pavlu je različito, a opet veoma slično. Između ostalog, u predanju uvijek, bez izuzetka, postoji animozitet i rivalitet na relaciji Bijeli Pavle – Lužani; predstava Lužana kao prokletog naroda, odvo-

²⁹ Шобажих, 1996, 54.

³⁰ GRS, 118.

³¹ GRS, 116.

³² Ковијанић, 1974, 43; *Историја Црне Горе I*, 320.

³³ Живковић, 2009, 251–252.

³⁴ Zagarčanin, 2018, 97–145.

³⁵ Јовановић, 2023b; Јанковић, 2007, 55; Живковић, 2003, 9–25.

³⁶ Palavestra, 1966, 26.

jenog od Boga, za razliku od Bijelog Pavla, koji je pobožan i bogougodan; veća sila, u vidu Svete kraljice ili svetogorskog vladike koji blagosilja Bijelog Pavla a kune Lužane.

Ovo predanje sadrži sva srednjovjekovna načela. Dolazak plemića u zemlju koja je zarobljena od prokletog naroda/zajednice/družine; njegova uzvišena ličnost dobija bitku protiv prokletih, uz pomoć neke vrste božanske sile. Očigledno, u pitanju je rivalitet pravoslavlja s jedne i katoličanstva s druge strane (iako neki autori, poput M. Šobajića, navode da su Lužani bili bogumili).³⁷ Posebno je zanimljiv ovdje *Descriptio Europae Orientalis*, spis iz četrnaestog vijeka, anonimnog autora.³⁸ U poglavlju o Raškoj kraljevini, piše: *In hac Maritima Regione habitatores eiusdem sunt puri catholici et quasi Latini. Ceteri autem eiusdem regni et rex sunt scismatici perfidi et ideo nimium persequuntur dictos catholicos et permaxime ecclesias Latinorum destruunt, dissipant et inuadunt prelatos et captiuant et plura inquisita mala faciunt et ideo dicte ecclesie sunt pauperes.*³⁹ Ovim se jasno navodi da, osim u primorskoj oblasti, u cijeloj kraljevini stanuju šizmatici, odnosno pravoslavci.

IV

Na osnovu svega navedenog, možemo reći da osnova problematike u vezi Bijelog Pavla leži u crkvenim prilikama trinaestog i četrnaestog vijeka. Valjano bi bilo podsjetiti na sabor u Lionu iz 1272. – 1274. godine, kada je došlo do ponovnog jedinstva, unije pravoslavne i rimokatoličke crkve, što nije primljeno dobro među pravoslavicima. Upravo nakon pomenutog sabora, počinje sve negativniji stav prema rimokatolicima.⁴⁰

Kako smo već zaključili, na osnovu fresaka iz crkve Sv. Vračeva, u to vrijeme (kraj trinaestog i početak četrnaestog vijeka) treba smjestiti, možda ne nastanak, ali jako širenje pravoslavlja na prostoru Bjelopavlića. A pošto takođe znamo da se pleme Bjelopavlići pojavljuje kao oformljeno pleme u dokumentu iz 1411. godine, onda bismo s velikom sigurnošću mogli reći da se događaji koji se vežu za Bijelog Pavla mogli smjestiti između ta dva događaja (sabora u Lionu 1272–1274. godine i napada na dubrovački karavan 1411. godine), u četrnaesti vijek. Dešifrovanje predanja i detalja vezanih za predanja, maltene je nemoguće. Još jedan je podatak izuzetno interesantan za ovu tvrdnju, a to je da se u Bjelopavlićima 1633. godine nalazi svega dvesta

³⁷ M. Šobajić, 1888, Књига I, rukopis; Šaletić, 1996, 55; Mrduljaš, 2021, 39–45.

³⁸ Pogledati Живковић, Петровић, Узелац, 2013.

³⁹ DEO, 121.

⁴⁰ I. Komatina, 2023, 111–112.

katoličkih kuća.⁴¹ Podatke o teškom položaju malobrojnih lužanskih familija nalazimo kod Petra Šobajića, s početka dvadesetog vijeka, gdje on navodi da je jedna od preostalih lužanskih familija *највише презрена*.⁴² To sve navodi o velikom neprijateljstvu između Bjelopavlića i Lužana, pri čemu su Bjelopavlići postali dominantni stanovnici doline rijeke Zete, istisnuvši prvobitne stanovnike ove oblasti – Lužane.

Pitanje postanka plemena Bjelopavlići i Bijelog Pavla, suštinski je tek načeto. Ne umanjujući napor autora koji su se u prošlosti bavili ovim pitanjem, mora se ipak reći da je većina njih svoj istraživački fokus usmjeravala na detaljne analize predanja koja se tiču Bijelog Pavla i na osnovu toga donosila zaključke.⁴³ Problem takve metodologije jeste što se u početku barata sa nesigurnim podatkom. Ne zbog toga što samo predanje treba odmah isključiti kao relevantno, već zbog toga što ne znamo koje predanje prethodi kojem, odnosno koje je predanje najstarije. Ako bi se našla geneza predanja, onda bi mnogo jasnije bilo kako se predanje dopunjavalo, i kojim je tokom išlo, čime bi se mogao naći kontinuitet, tj. šablon/obrazac po kojem se predanje prenosilo; koji detalji uvijek ostaju isti, a koji se mijenjaju. Možda bi se tim putem moglo doći do *izvora* predanja, koji sigurno postoji, s obzirom na narativ uobičajen za srednjovjekovni period.⁴⁴

Konačno, freske su za sada najbolji trag i njihovom daljom analizom moglo bi se doći do novih podataka o crkvi Sv. Vračeva na Slatini, a samim tim i novih podataka o pravoslavlju na području Bjelopavlića, pa bi se lakše uočile pojedinosti koje bi nesumnjivo dale veliki doprinos proučavanju postanka plemena Bjelopavlići, kao i Bijelog Pavla.

⁴¹ Ђоровић, 1989, 185.

⁴² П. Шобажих, 1996, 118.

⁴³ М. Шобажих, 1888; П. Шобажих, 1996; Вуксан, 1935, 206; Филиповић, 1948, 168–178; 1949, 256–263; Šaletić, 1996, 9–62.

⁴⁴ Dobar primjer bi bila tzv. Originalna hronika Škotske (Orygynale Cronykil of Scotland) iz 1420. godine u kojoj je prikazana istorija Škotske od početka stvaranja svijeta do krunisanja kralja Džejmса I. U ovoj istoriji se tako pojavljuje prvi put verzija o čuvenom Robinu Hudu (*Lytill Jhon and Robyne Hude; Wayth-men ware commendyd gude; In Yngilwode and Barnysdale; Thai oysyd all this tyme thare trawale*, prema Andrew of Wyntown, 1872, 263). To naravno ne znači da je Robin Hud istorijska ličnost kakvu je pamte narodne pjesme i folklor, ali se dolazi do samog izvora kada se on prvi put pojavljuje. U slučaju Bijelog Pavla situacija je drugačija, i ovakav spomen bi izuzetno dragocjen bio ka daljem proučavanju njegove ličnosti, ali i događaja koji su bili aktuelni u tom periodu.

Stanko JOVANOVIĆ
Srećko ŽIVANOVIĆ

PAUL THE WHITE (BIJELI PAVLE): IN THE BEGINNING...

Summary

The paper offered an answer to the origin of the Bjelopavlići tribe, which represents one of the seven hill tribes that inhabit today's territory of Montenegro. The authors approached to this issue from a a little different perspective, in order to understand who was Paul The White, why did he come and for what reasons, as well as his heritage.

IZVORI:

1. *Византијски извори за историју народа Југославије, том III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд, 1966.
2. *Liber pontificalis I–II*, ed. L. Duchesne, Paris 1955.
3. *S. Agathonis papae epistolae, PL 87*, ed. J. P. Migne, Paris 1863, coll. 1161–1258.
4. *Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatum*, ed. G. Parthey, Berolini 1866.
5. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio*, ed. J. D. Mansi, I–XXXI, Florentiae – Venetiis 1758–1798.
6. *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, edd. J. Darrouzès, Paris 1981.
7. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–VI*, ed. T. Smiči-klas, Zagrabiae 1904–1908.
8. A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustantia I*, Romae 1863.
9. *Innocentii III Romani pontifices regestorum sive epistolarum I–III*, PL 214–216, ed. J. P. Migne, Paris 1890.
10. В. Мошин, *Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты*, Византийский временник 17, 1960, 278–353.
11. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I (1186–1321)*, прир. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011.

12. Historijski arhiv Dubrovnik: *Litterae Levantis, vol. 1, f. 82 v.*
13. *Gesta Regum Sclavorum I*, превела Д. Кунчер, ур. Т. Живковић, Историјски Институт, Манастир Острог, Београд, 2009.
14. Andrew of Wyntoun, *The Orygnale Cronykil of Scotland*, ed. by D. Laing, Volume II, Edinburgh, 1872.

LITERATURA:

1. Б. Борозан, *Мартинићка Градина – Civita Dioclitiana, Прилог проучавању дукљанскога периода у свјетлу материјалних остатака архитектуре и скулптуре*, Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања, Зборник радова са округлог стола Историјског института Црне Горе, Књига 3, уред. Б. Ковачевић, Подгорица, 1999, 79–109.
2. В. Кораћ, *Мартинићи – остаци раносредњовековног града*, Београд, 2001.
3. М. М. Šaletić, *Bjelopavlići između istorije i legende*, Matica Crnogorska, Cetinje, 1996.
4. П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, ЦИД, Подгорица, 1996.
5. М. Загарчанин, *О неким новим археолошким налазима из времена Светог Јована Владимира, са посебним освртом на истраживања манастира Пречиста Крајинска*, Међународни научни скуп „Свети Јован Владимир кроз вјекове – историја и предање (1016-2016)“ Бар, 15-17. септембар 2016. године. У СЛАВУ И СПОМЕН СВЕТОГА ЈОВАНА ВЛАДИМИРА, КЊИГА 6-2, Цетиње, 2018, 5–61.
6. М. Zagarčanin, *Prečista Krajinska i njen echo u prošlosti: (monastery) Prečista Krajinska and its echo in the past*; Nova antička Duklja (New Antique Doclea) XIII, Podgorica 2022, 137–177.
7. М. Zagarčanin, *Ranosrednjovjekovna Nekropola u Mijelama i pitanje Komani Kroja kulture na našim prostorima/The early medieval necropolis Mijela and the question of “Komani-Kruje” culture in the region*, NAD IX, Podgorica, 2018, 97–145.
8. В. Novaković, *Doclea – Genta – Praevalis*, Philologia, br. 5, ur. В. Čubrinović, Beograd, 2007, 121–128.
9. S. Jovanović, *Ideje Petra Šobajića o ranosrednjovjekovnom miješanju u Bjelopavličima*, Историјски записи 3–4, Подгорица, 2021.
10. S. Jovanović, *Oblast bjelopavličke ravnice tokom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, master rad, Filozofski Fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023a.
11. С. Јовановић, *Додатна питања о раносредњевјековном периоду у Бјелопавлићима*, Брђанска земља, Брђанска земља : образник за историју, културу, умјетност и вјеру Бјелопавлића и Брда / ур. Б. Брајовић, 2023b, 16–29.
12. В. Иковић, *Arheološki lokaliteti na području Danilovgrada od praistorije do poznog srednjeg vijeka*, magistarski rad, Istorijски Institut Crne Gore, Podgorica, 2017.
13. A. Škergo, *Papal possessions in the eastern Adriatic*, Arheološki vestnik 55, 2004, 429–438.

14. M. Anastos, *The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732/33*, *Studia Bizantini e neoellenici* 9, 1957, 14–31.
15. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Исторички институт, Београд, 2016.
16. Т. Живковић, *On the Baptism of the Serbs and Croats in the Time of Basil I (867–886)*, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1, 2013.
17. З. Бешић, Д. Гарашанин, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе, Књига Прва, Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград, 1967.
18. С. Тирковић, И. Божић, Д. Богдановић, В. Ђурић, *Историја Црне Горе. Књ. 2, Од краја XII до краја XV вијека. Том 2, Црна Гора у доба обласних господара*, Титоград, 1970.
19. Ђ. Јанковић, *Условљеност оснивања Зетске епископије на Превлаци*, Саопштење са научног симпозиона „780 година Зетске епископије“, Михољска превлака - Београд, 1999.
20. J. Fine, *The Late Medieval Balkan: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994.
21. М. Томић – Ђурић, *Artistic Trends on the periphery – The lands of Balšić, Kosača and Crnojević family*, *Sacral art of the Serbian lands in the Middle Ages*, ed. by D. Vojvodić and D. Popović, Belgrade, 2016.
22. М. Шобајић, *Брдска слобода*, неobjављени рукопис, 1888.
23. М. Филиповић, *Бијели Павле*, Исторички записи, свеска 3–4, Титоград, 1948.
24. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje: *Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina – Danilovgrad*, Cetinje, 1989.
25. Д. Шеровић, *Једна бокељска верзија о Бијелом Павлу*, Исторички записи 7–8, Титоград, 1948.
26. М. Рајићевић, *Crnogorske priče*, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXVIII 2, Zagreb, 1932.
27. Ст. Мијатовић, *О постанку имена Колашин*, Босанска вила, 1913.
28. Б. Ђурђев, *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, Титоград, 1974.
29. R. Ковијанић, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima*, Titograd, 1974.
30. Т. Живковић, *Gesta Regum Sclavorum II*, Београд, 2009.
31. Ђ. Јанковић, *Српско Поморје између 7. и 10. стољећа*, Београд, 2007.
32. Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, Исторички часопис 49, 2002, 9–25.
33. V. Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*, Sarajevo, 1966.
34. S. Mrduljan, *Značaj prevjeravanja glavnine zahumsko–dukļjanskog življa iz katolicizma u pravoslavlje (13–14. stoljeće)*, *Croatica Christiana periodica* Vol. 45, No. 87, 2021.
35. И. Коматина, *Perception of Roman Catholics in 13th-Century Serbian Hagiographies: From Fellow Christians to Heretics*, Иницијал. Часопис за средње-вековне студије 11, 2023, 93–114.

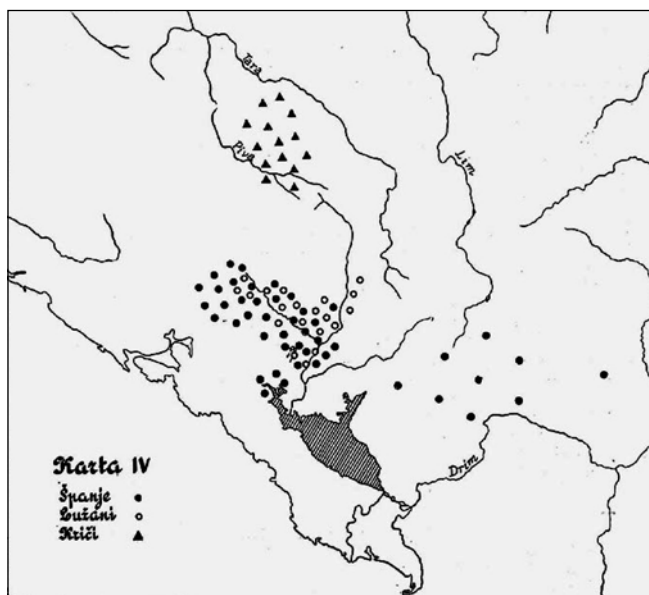
36. В. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд, 1989.

37. Д. Вуксан, *Мемоари Данила Павковића*, Записи, књ. XIV, Цетиње, 1935.

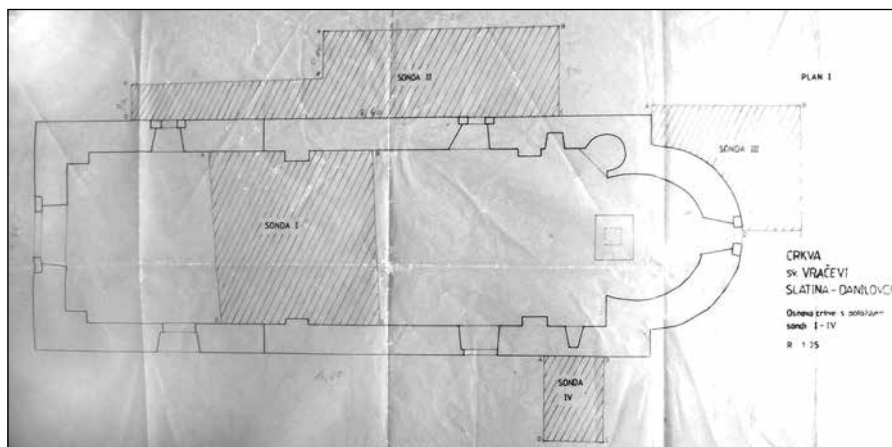
Fotografije:

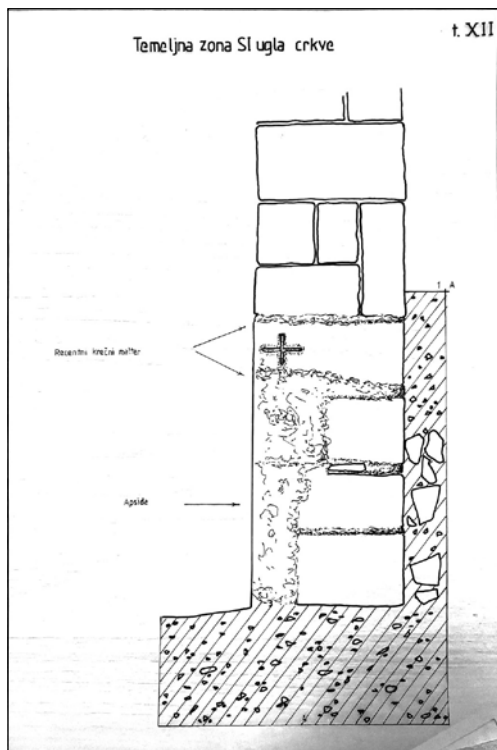
Slika 1 – Područje bjelopavličke ravnice sa okolinom (izvor: Google Earth)

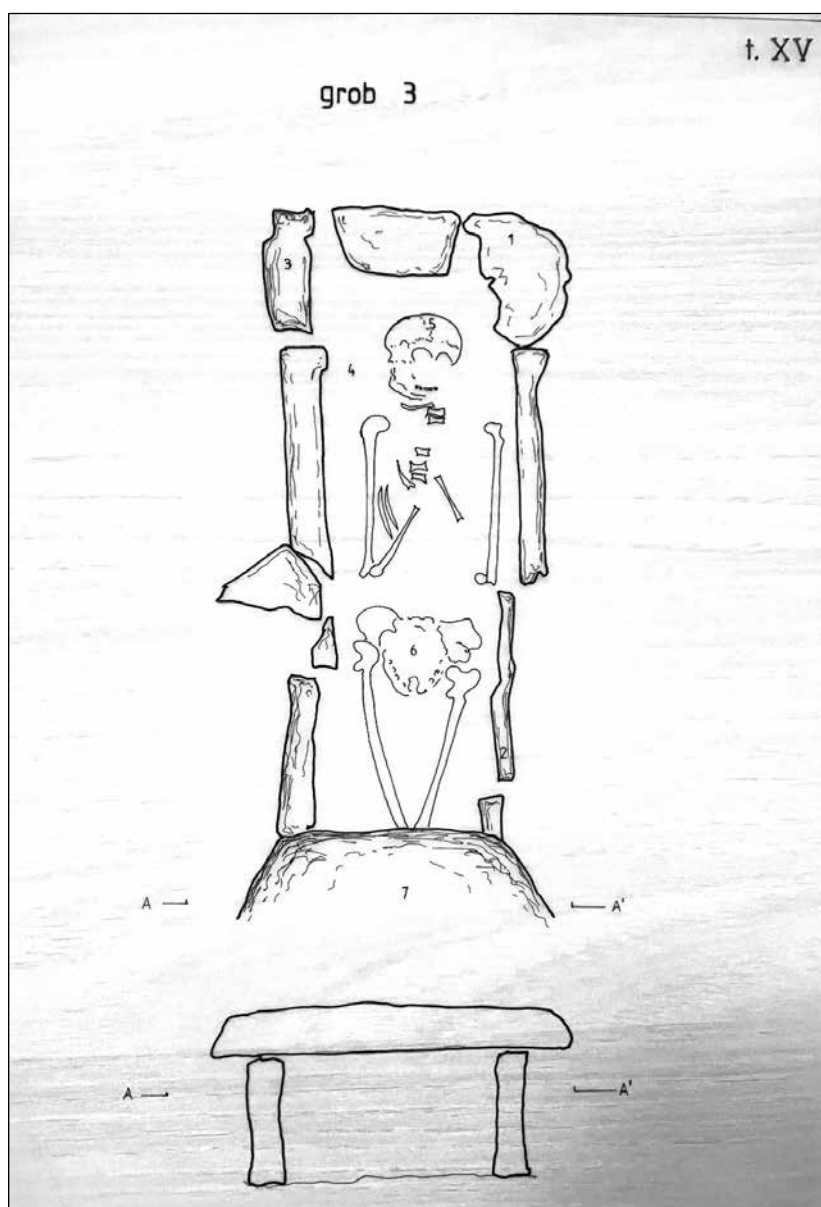
Slika 2 – Geografsko ubiciranje Lužana (preuzeto od Palavestra, 1966, 23)

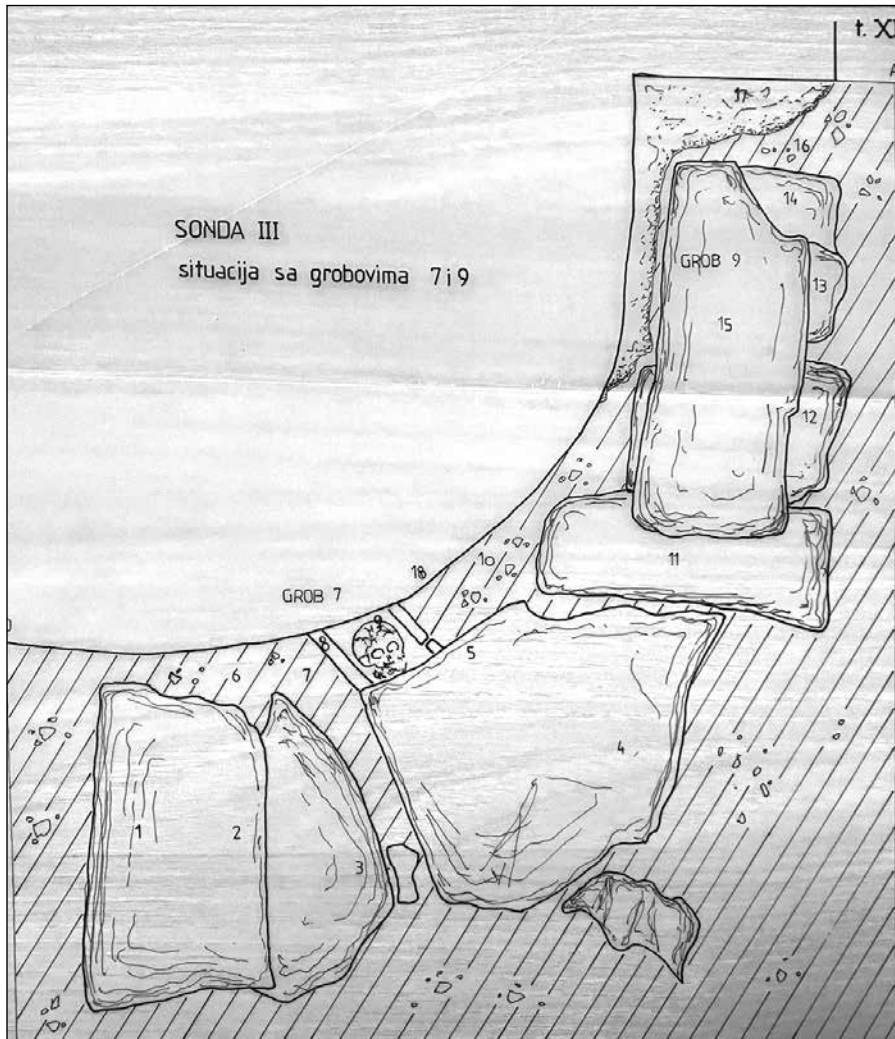
Slika 3 - Osnova crkve Sv. Vračevi sa rasporedom arheoloških sondi (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje: Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina – Danilovgrad, Cetinje, 1989)

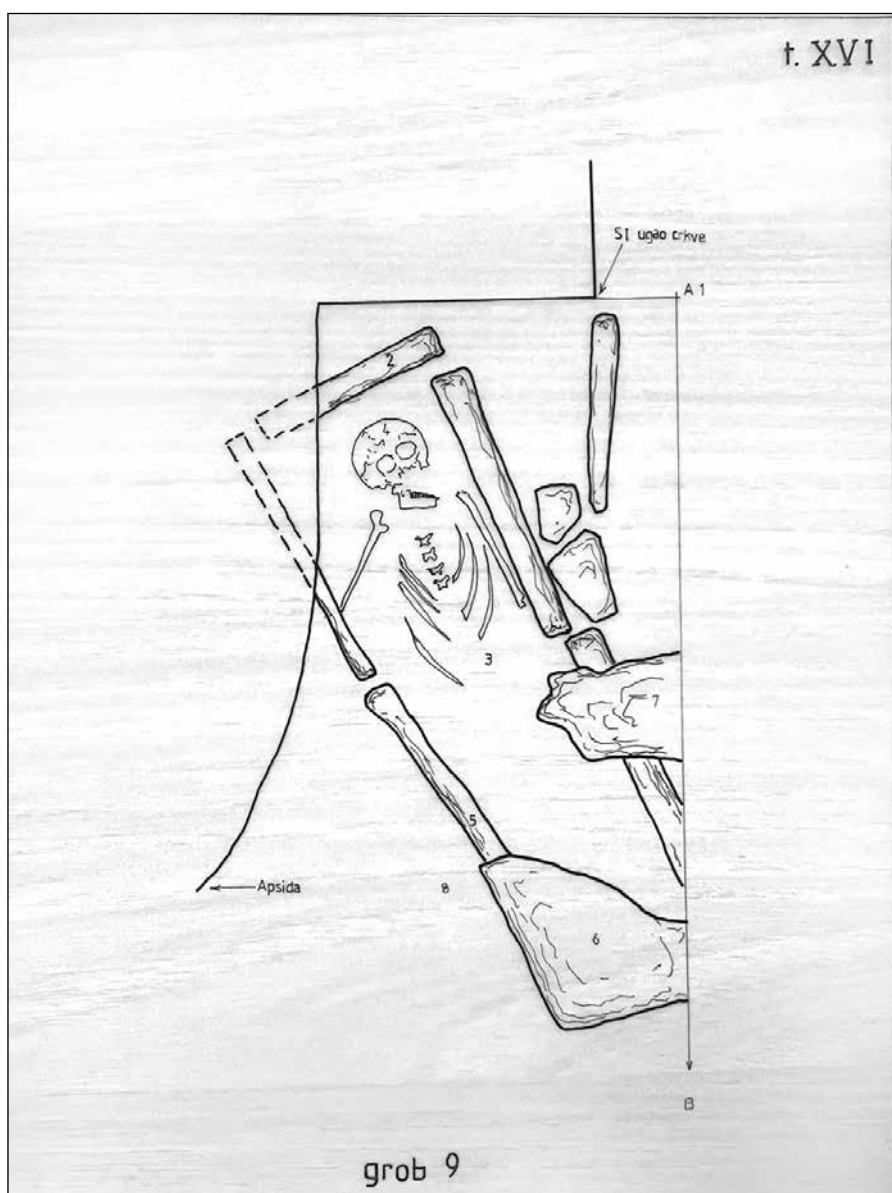
Slika 4 – SI ugao sa urezanim krstom (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje: Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina – Danilovgrad, Cetinje, 1989)

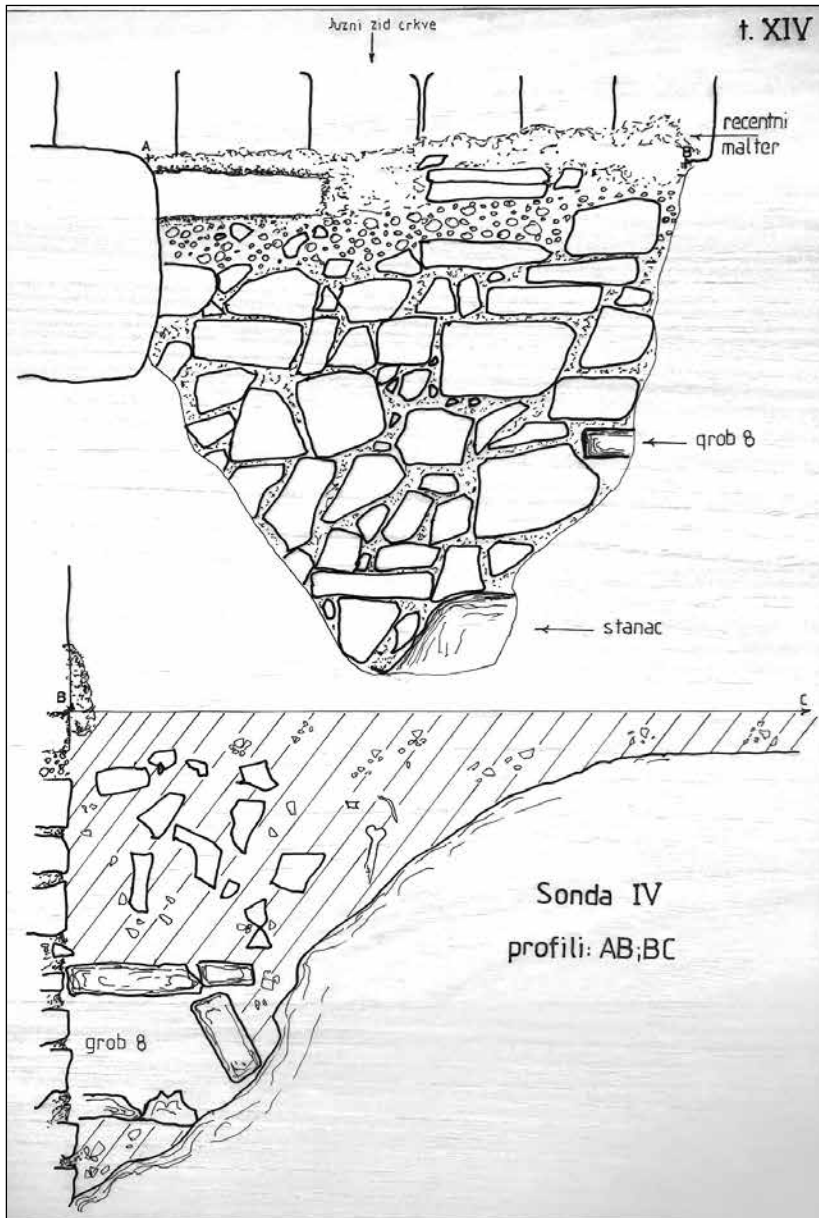
Slika 5 – Grob 3 (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje:
Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina –
Danilovgrad, Cetinje, 1989)

Slika 6 – Sonda III, grobovi 7 i 9 (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje: Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina – Danilovgrad, Cetinje, 1989)

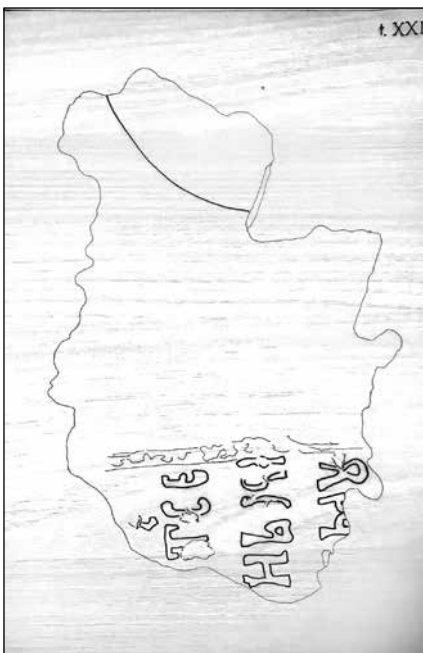
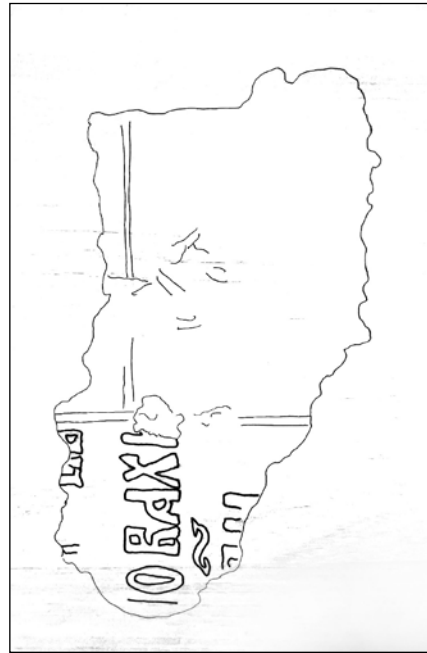
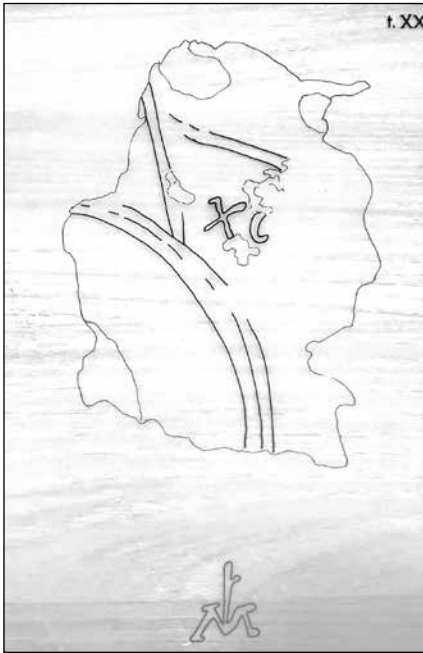

Slika 7 – Grob 9 (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje:
Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina –
Danilovgrad, Cetinje, 1989)

Slika 8 – Sonda 4 sa grobom 8 (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje: Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina – Danilovgrad, Cetinje, 1989)

Slike 9 – 11 – Fragmenti fresaka
 (Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje: Elaborat Arheološka istraživanja crkve Sv. Vračeva u selu Slatina – Danilovgrad, Cetinje, 1989)

Slika 12 – Fragment freske (preuzeto od Iković, 2017, 99)

Илија БАЈОВИЋ*, i.bajovic90@gmail.com

БОЈ НА ЦАРЕВОМ ЛАЗУ ИЗМЕЂУ ЛЕГЕНДЕ И ИСТИНЕ

ABSTRACT: Thesis on the topic Battle of Carev Laz - between legend and truth is written with a goal to introduce readers with opinions of authors that are diametrically opposite but they refer to one occasion which is characterized by many things. The thesis about a great victory of Serbs from Montenegro at the place called Carev Laz is advocated by a group of authors mostly lead by stories from folk tradition. On the other hand, readers are also introduced with a group of authors that explicitly reject every possibility in which Carev Laz represents a place of a great Montenegrin victory.

KEY WORDS: Serbs, Montenegro, Bishop Danilo, Ahmet Pasha, Numan-Pasha Ćuprić, The Ottoman Empire, Carev Laz.

Почетком 18. вијека започиње ослободилачка борба српског народа у Црној Гори против османског завојевача. У доба владике Данила, сукоби са Османлијама све су учесталији, што ће довести и до великог турског напада на Црну Гору 1712. године. Значајан број историчара из Црне Горе, али и шире, писао је о турском походу на Црну Гору 1712. године. Тај поход посебно је интересантан због битке на Царевом Лазу до које ће наводно доћи 1712. године и расправа и полемике међу историчарима који су се бавили овом темом.

Свој суд о црногорско-турском сукобу на Царевом Лазу дао је Јован Томић. Томић наводи да су му од велике помоћи у покушају да се до краја утврди истина о Царевом Лазу биле и пронађене депеше млетачког провидура Карла Пизанија из 1712. године. Вођен депешама млетачког провидура, Томић је констатовао да се не може говорити о било каквој побједи Црногораца над Турцима 1712. године на Царевом Лазу, истичући да је те године Црну Гору покорио босански везир Ахмет-па-

---

* Autor je master istoričar. /The author is a Master historian.

ша.¹ Овом по много чему комплексном темом бавио се и Никола Вукчевић, који је утврдио да многи аутори који су писали о овом црногорско-турском сукобу нису провјеравали чињенице које би ишле у прилог тврдњи да је заиста на Царевом Лазу дошло до велике битке.² Један од извора који потврђују да су Срби из Црне Горе поразили османску војску на Царевом Лазу 1712. године је и *Цетињски љетопис*. У *Цетињском љетопису* се такође истиче да, упркос турском поразу на Царевом Лазу, јачина и бројност турске војске је била таква да се није могла зауставити у походу ка Цетињу.³

У овом раду ћемо навести читав низ аутора који су се спорили око једног питања: да ли је на Царевом Лазу дошло до сукоба са Турцима или не. Са једне стране, Јован Томић и Глигор Станојевић су јасно одбацили било какву могућност да се битка одиграла 1712. године. Насупрот њима је ч низ аутора који су сматрали да је битка на Царевом Лазу историјски догађај у чију истинитост нису сумњали. Значајна је и полемика Јована Ердељановића и Јована Томића. Наиме, Ердељановић је поставио питање Томићу - како појашњава снажну традицију у народу, а тиче се битке на Царевом Лазу. Јован Томић је одговорио да се сукоб са Турцима на том простору десио много раније, а да су владари из Династије Петровић дали огроман допринос да се тај сукоб пренесе у 1712. годину односно период владике Данила Петровића. Исто тако, Никола Вукчевић ће у свом раду *Питање боја на Царевом Лазу* доказати да став Томића везано за црногорско-турски сукоб вођен на Царевом Лазу почетком 17. вијека нема историјску тачност.⁴

Јован Томић, како је већ наведено, придавао је велики значај извјештају далматинског провидура Пизанија, у коме се наводи да је војска босанског везира имала значајне губитке у походу ка Цетињу, али се исто тако у извјештају нигдје не помиње Царев Лаз, као ни су-

¹ Јован Томић, *Питање Царева Лаза*, Београд, 1933, 1-2.

² Никола Вукчевић, *Осврт на нека питања из историје Црне Горе*, Београд, 1981, 60.

³ Душан Вуксан, „Један необјављени Цетињски љетопис“, *Записи*, књига V, 3, Цетиње, 1929, 171.

⁴ Н. Вукчевић, *нав. дјело*, 61-62.

За Јагоша Јовановића историјска тачност битке на Царевом Лазу је неупитна. Јовановић помиње и учеснике битке, гдје се поред владике Данила помињу и Јанко Ђурашковић и Вук Мићуновић. Говорећи о жртвама и на једној и на другој страни, Јовановић истиче да је на Царевом Лазу страдало око 300 Црногораца са једне и око 20.000 Турака са друге стране. Јовановић се ослањао на народну традицију, и сам је сматрао да број страдалих турских војника на Царевом Лазу није споран, појашњавајући то чињеницом како Турцима терен на коме се битка одиграла није био познат. Јовановић наводи и датум одигравања битке на Царевом Лазу 17. јул 1712. године, истичући да је углед Црне Горе значајно порастао након овог сукоба. (Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе*, Цетиње, 1947, 99-100).

коб који се наводно на том локалитету десио. Према Томићу, јасно је да нема говора о било каквом сукобу на Царевом Лазу 1712. године. Он одбацује народна предања као извор, истичући како примат имају у првом реду писани историјски извори односно документа. Томић је у два наврата (1926. и 1928. године) боравио у Државном архиву у Венецији, гдје ће пронаћи изузетно значајна документа о Црној Гори с почетка 18. вијека, али међу тим документима није било нити једног који се односио на црногорску побједу 1712. године. У већ поменутој расправи са Ердџановићем, Томић јасно истиче да за црногорску побједу на Царевом Лазу Ердџановић није навео нити један историјски документ, ослањајући се превасходно на локално предање. Томић је сматрао да се предање о Царевом Лазу из 1712. године ослањало на један много старији догађај, сукоб из 1604. године. Наиме, Томић истиче да је сукоб Црногораца и Турака 1604. године, на путу који је водио из Љешкопоља ка централном дијелу Црне Горе, вођен на мјесту које ће касније добити име Царев Лаз. Податке о црногорско-турском сукобу с почетка 17. вијека дао је Маријан Болица у дјелу *Опис скадарскога санџака*. Вођен таквим подацима, Томић је закључио да је заправо овај догађај из 1604. године касније, како каже, вјештачким путем пребачен у 1712. годину.⁵

Са друге стране, велики утицај на Јагоша Јовановића у креирању приче о великој побједи Црногораца на Царевом Лазу имао је Димитрије Милаковић. Милаковић помиње да је у саставу турске војске пред поход на Црну Гору било око 50.000 војника, и истиче како су Црногорци изненадним нападом поразили Турке: „Нашавши се том ненадном забуњени, Турци нагну бјежати, али у тој забуни и сметњи својој не опораве натраг, од куда су дошли, већ зађу у густу шуму и нагазе на литице, те их ту Црногорци немилице потуку.“⁶

У свом дјелу Сима Милутиновић Сарајлија описује црногорско-турски сукоб 1712. године, наводи разлоге који су довели до тог сукоба, али исто тако не помиње Царев Лаз као мјесто великог окршаја двије стране.⁷ Милорад Медаковић наводи да је турски султан Ахмет III донио одлуку да се турска војска мора обрачунати са Црногорцима који су пружали велики отпор. Медаковић описује детаље црногорско-турског сукоба, наводећи да је у саставу турске војске било око 60.000 војника. Овај аутор не наводи прецизно колики су губици турске војске, а помиње око 300 Црногораца који су страдали 1712. године. Медаковић описује ток битке, наводи да је владика Данило био рањен и појашња-

⁵ Ј. Томић, *нав. дјело*, 2-3, 6-11.

⁶ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, Подгорица-Београд, 1997, 329-330.

⁷ Сима Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе*, Цетиње, 1997, 65.

ва да ће мјесто на коме се наводно битка одиграла због великог турског страдања добити назив Царев Лаз.⁸

Аутори књиге о историји Црне Горе, Глигор Станојевић и Милан Васић, такође су описали турски поход на Црну Гору 1712. године, посебно се позабавивши питањем Царевог Лаза. За поменуте ауторе ова битка се ни у ком погледу не може посматрати као историјски догађај, већ је обична легенда. Истиче се важност рада Јована Томића *Турски поход на Црну Гору 1712. године* у коме се негира црногорска побједа на Царевом Лазу. Станојевић и Васић су посебно били фокусирани на извјештаје млетачких чиновника из тог периода, као што је извјештај већ поменутог провидура Пизанија, и једно писмо овог провидура датирано 29. јула 1712. године, у коме се не помиње било каква побједа црногорских Срба 1712. године. У извјештају млетачког чиновника Буће из септембра 1712. године, помињу се турски губици приликом продора као и повлачења са Цетиња. Од савременика који су оставили писани траг о црногорско-турском сукобу 1712. године можемо поменути и руског официра нашег поријекла, капетана Ивана Лукачевића, као и пуковника Милорадовића који је писао руском цару Петру Великом, наводећи да су Срби пружили велики отпор Турцима 1712. године. О црногорско-турском рату податке у *Цетињском љетопису* је оставио владика Василије Петровић. У *Цетињском љетопису* не помиње се број турских војника, као ни датум битке на Царевом Лазу. Владика Василије у писму Петру Шувалову из 1753. године наводи као датум одигравања битке 17. јул 1712. године, али такође у писму нема помена на ком се локалитету сукоб одиграо.⁹

Значајно је исто тако поменути писмо црногорских главара млетачком изванредном провидуру Винченцу Грити из новембра 1747. године, у коме се наводе они сукоби вођени са Турцима у којима ће црногорски Срби бити на млетачкој страни. Међу тим локалитетима помиње се Царев Лаз.¹⁰ Сукоби о којима се у поменутом писму говори су вођени у другој половини 17. вијека, за вријеме Морејског рата, дакле

⁸ Милорад Медаковић, *Повјестница Црне Горе од најстаријег времена до 1830*, Подгорица-Београд, 1997, 187-188.

Питањем црногорско-турског сукоба 1712. године бавио се и писац прве историје о Црној Гори, владика Василије Петровић. Владика Василије описује поменути сукоб у коме је на турској страни било око 60.000 војника предвођених Ахмет-пашом. Даље владика наводи да је турска страна доживјела велики пораз, али се не помиње Царев Лаз као мјесто на коме се одиграла та наводно велика битка између двије зарађене стране. (Василије Петровић, *Историја о Црној Гори*, Подгорица-Београд, 1997, 23).

⁹ Глигор Станојевић, Милан Васић, *Историја Црне Горе од почетка XVI до краја XVIII вијека*, Титоград, 1975, 256-259.

¹⁰ Јагош Јовановић, Ристо Драгићевић, Јевто Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782)*, Цетиње, 1956, 190.

Царев Лаз се овдје помиње као мјесто сукоба, али не почетком 18. вијека него неколико деценија раније. Чињеница је неспорна да су племена Катунске нахије пружила жесток отпор Турцима током њиховог похода ка Цетињу, али је са друге стране преувеличан податак да је око 2.000 турских војника страдало током ове турске офанзиве. Када говоримо о Царевом Лазу, важно је имати на уму да са једне стране имамо народно предање као најважније свједочанство о овом догађају. Такође, и владика Петар I Петровић својом пјесмом *Царев Лаз* даће допринос причи о црногорској побједи на Царевом Лазу.¹¹ Кустос Државног цетињског музеја, Душан Вуксан, пронашао је у ризници Цетињског манастира *Цетињски љетопис* који је по Вуксану писао владика Сава Петровић. Вуксан је на тај начин покушао да назначи да је владика Сава био савременик битке на Царевом Лазу, и да ни на који начин не би писао о поменутом боју вођен народним предањем. Према Вуксану, битка на Царевом Лазу се одиграла 29. јула 1712. године.

Питањем Царевог Лаза се бавио и Андрија Лубурић. Лубурић је посебну пажњу посветио једном писму које су црногорски народни прваци упутили руском цару 1711. године, а у коме се помињу црногорски успјеси током сукоба са Турцима. Вођен овим писмом односно извјештајем, Лубурић је Царев Лаз премјестио у 1711. годину. Питањем Царевог Лаза бавио се и Јован Вулетић, који ће у свом раду навести читав низ аутора који су се бавили овим питањем, као и бројне контроверзе које су га пратиле од историјата имена, локалитета гдје се битка наводно одиграла, па све до датума када је наводно до битке дошло. У свом раду Вулетић је нагласио да Јован Томић није користио турска документа када је писао о Царевом Лазу, већ само млетачка, истичући да је неопходно користити изворе различитог поријекла када се говори о једном историјском догађају. Вулетић се позивао на јтурског историчара Јусуфа Фехмијуа, који је написао *Историју Турске*, а у којој се између осталог помиње један црногорско-турски сукоб из 1711. године на Маршуљу, гдје су османски војници поражени. Према Вулетићу, Маршуљ, као и Пржњик и Царев Лаз, заправо су три локалитета једног борбеног попришта. На основу турских извора, Вулетић је формирао и свој став поводом Царевог Лаза, истичући да то свакако не може бити измишљен догађај.¹² Према народном предању, значајни губици турске војске при-

¹¹ Г. Станојевић, М. Васић, *Историја Црне Горе од почетка XVI до краја XVIII вијека*, 260-261.

¹² Јован Вулетић, *Бој на Цареву Лазу*, Београд, 1956, 12-13, 15, 17, 20-21.

Душан Вуксан је сматрао да је старија генерација историчара писала о Царевом Лазу као историјском догађају. Вуксан наводи и имена оних аутора који су се бавили питањем Царевог Лаза а који су имали потпуно различите ставове о овом спорном догађају. Вуксан помиње и то да Димитрије Милаковић у својој историји Црне Горе

ликом повлачења са Цетиња биће представљени као велики турски пораз.¹³ Према Јевту Миловићу, Иларион Руварац је спорио причу о црногорској побједи на Царевом Лазу, али се није овим питањем детаљније бавио. Миловић такође наводи читав низ аутора који су се бавили питањем Царевог Лаза. Исто тако, Миловић се истакао истраживачким радом прије свега у Државном архиву у Задру, гдје ће пронаћи документ из 1747. године о коме је већ било ријечи, који ће за Миловића бити од великог значаја, јер је сматрао да тај документ описује заправо црногорско-турски сукоб на Царевом Лазу.¹⁴ Јован Томић, вођен писаним историјским изворима, децидно закључује да не може бити говора да је дошло 1712. године до било какве битке на Царевом Лазу. Томић такође наводи да је о црногорској побједи 1712. године први писао владика Василије Петровић, прво у *Цетињском љетопису*, затим и у својој историји из 1754. године, притом не наводећи локалитет на којем се наводно битка одиграла. Према Томићу, писање владике Василија није имало било каквог утицаја на народно предање. Народна предања о Царевом Лазу, тврди Томић, добија посебан значај појавом Симе Милутиновића и његових десетерачких пјесама, прије свега *Пјеваније црногорска и херцеговачка*. Поред Милутиновића, „значај црногорској побједи на Царевом Лазу“ даће и владика Петар II. Јован Томић је сматрао да предање о црногорској 1712. години није уопште постојало током 18. као и почетком 19. вијека. *Цетињски љетопис* се такође помиње као један од главних извора за причу о Царевом Лазу. Главни разлог по Томићу, зашто се као извор о Царевом Лазу избјегавала историја Црне Горе владике Василија, јесте у чињеници да се у поменутој историји не помиње Царев Лаз као мјесто велике црногорске побједи. Секретар владике Пе-

није поменуо Љетопис, иако је знао за њега. Већ је наведено да је по Вуксану аутор Цетињског љетописа био владика Сава, па према томе не треба сумњати у тачност података наведених у Љетопису, мислећи прије свега на Царев Лаз. Вуксан наводи да је сасвим могуће да је, као савременик, и владика Сава био учесник битке на Царевом Лазу. Вуксан се не слаже са ставом Томића да о црногорској побједи 1712. године нема података све док није написана историја Црне Горе владике Василија, истичући да је *Цетињски љетопис* настао прије историје владике Василија 1748. године. (Д. Вуксан, „Битка на Цареву Лазу 1712. године“, *Записи*, књига V, 3, Цетиње, 1929, 129-132).

Вулетић је, пак, у свом раду навео и запис са листе једне књиге из Пиперске ћелије у којој се каже следеће: „Да се зна када удари војска од Цара Отмановића у Церну Гору, у вриеме митрополита Данила Петровића (1711). И погубе војска турска у Царев Лаз“. Вулетић се позива и на један француски документ који говори о побједи Црногораца над Турцима код Пржника 16. јула 1711. године. (Ј. Вулетић, *нав. дјело*, 22).

¹³ Никола Радојчић, „Историја Црне Горе за последњих десет година 1918-1928“, *Записи*, књига IV, 1, Цетиње, 1929, 34.

¹⁴ Јевто Миловић, „Један досад непознат докуменат из 1747, о црногорској и турској борби на Цареву Лазу“, *Записи*, књига VIII, 1-3, Цетиње, 1952, 177, 179-181, 183.

тра II, Димитрије Милаковић објавиће у својој историји Црне Горе дјелове из *Цетињског летописа* гдје се помиње и Царев Лаз. Јован Томић је сматрао да је Димитрије Милаковић фалсификовао биљешку из Летописа која описује догађаје из 1712. године коју ће, како тврди Томић, Милаковић преуредити на основу народног предања. Документа о црногорској 1712. години пронађена су 1913. године у млетачком архиву. У том архиву није пронађен нити један документ који говори о црногорској побједи на Царевом Лазу. Томић је питање Царевог Лаза доживљавао не као историјско већ као класично политичко питање које би требало као чињеницу избрисати из историјске науке.¹⁵

Према Глигору Станојевићу, Томић није до краја успио да појасни како се епска традиција односно народно предање развило након наводне битке на Царевом Лазу. За Станојевића, Царев Лаз се може везати не за почетак 18. већ за другу половину 17. вијека, конкретно за Морејски рат. Станојевић је пронашао одговор за овакву тврдњу у једном писму црногорских главара из 1749. године упућеном млетачким властима, у коме се истиче црногорско-млетачко савезништво током Морејског рата. Дакле, према Станојевићу, сви поменути локалитети у овом писму рачунајући и Царев Лаз се вежу за вријеме Морејског рата. У вриједност писма црногорских главара из 1749. године Станојевић није сумњао, прије свега јер га је потписао владика Сава. Станојевић је тврдио да би, да се битка на Царевом Лазу заиста одиграла почетком 18. вијека, тешко било замислити да тако важан догађај остане незабиљен, прије свега од владике Саве Петровића. Станојевић на крају закључује да се не може тврдити да је 1712. године било сукоба са Турцима на Царевом Лазу, већ да се тај догађај може везати за вријеме Морејског рата, дакле период друге половине 17. вијека.¹⁶

¹⁵ Ј. Томић, *нав. дјело*, 220-223.

¹⁶ Г. Станојевић, „Један документ о Цареву Лазу“, *Историјски записи*, књига XVII, 1, Титоград, 1960, 137-139.

Један од аутора који су сматрали да је бој на Царевом Лазу историјски догађај је и Јован Ердељановић. По Ердељановићу, прије самог доласка босанског везира на Цетиње доћи ће на Царевом Лазу до великог окршаја са Црногорцима. Главни извор Ердељановићу за Царев Лаз јесте, како каже, јако народно предање на простору Старе Црне Горе, прије свега у Љешанској и Ријечкој нахији гдје ће и сам Ердељановић добити одређена сазнања о боју на Царевом Лазу. Такође, Ердељановић наводи имена људи који су се бавили овим питањем, и који су сматрали да је Царев Лаз велика црногорска побједи, као што су Андрија Јовићевић, Андрија Лубурић, владика Петар I. Дакле, Ердељановић је сматрао да се на Царевом Лазу одиграла битка и да је заправо на том локалитету поражена турска војска, али са друге стране, Ердељановић не наводи да ли је у том сукобу поражена главнина турске војске или њено велико одјељење. Такође, Ердељановић не помиње годину када се наводно одиграла битка на Царевом Лазу. (Јован Ердељановић, *Стара Црна Гора*, Подгорица, 1997, 799-802).

Ристо Драгићевић је такође писао о Царевом Лазу, али и полемишао са ставом Глигора Станојевића. Наиме, Драгићевић помиње како се Станојевић позивао на један докуменат из 1747. године у коме наводи да битке које се помињу у том писму односно документу нису хронолошким редом наведене. Овакав став Глигора Станојевића је за Драгићевића споран, зато што је и Станојевић сматрао да се битка на Царевом Лазу одиграла за вријеме Морејског рата, док је са друге стране Станојевић утврдио да у поменутом документу битке нису хронолошким редом наведене. Драгићевић је сматрао да се не могу баш све борбе које су вођене између Црногораца и Турака а помињу се у писмима црногорских главара из 1747. као и 1749. године везати за Морејски рат. Драгићевић претпоставља да се у писмима црногорских главара, када се помене Царев Лаз, мисли управо на догађај из 1712. године. Према Драгићевићу, током јула 1712. године било је више сукоба Црногораца и Турака. Даље се описује правац кретања османске војске према Цетињу, Спужу и Подгорици, па с тим у вези се претпоставља да је турска војска по природи ствари морала проћи и кроз Царев Лаз.¹⁷

Глигор Станојевић се није само бавио питањем Царевог Лаза из свог угла, већ је и коментарисао друге ауторе који су дали свој суд о овом прије свега спорном „историјском догађају“. Тако Станојевић коментарише рад др Николе Вукчевића, за кога је констатовао да није у свом истраживању навео нити један новији документ који се конкретно тицао питања Царевог Лаза. Станојевић је сматрао да је главни задатак Вукчевића био да покаже читаоцима како је све оно што је написао о Царевом Лазу потпуна истина. За Станојевића је такође био споран број турских и црногорских војника изнијет у раду др Вукчевића, као и учешће Грбљана у „боју“ на Царевом Лазу. Даље овај аутор наводи да је војно способних људи који су се могли супротставити турском освајачу било око 1500. Главни извор др Вукчевића за Царев Лаз био је владика Василије, као и подаци које је овај владика навео у *Цетињском летопису*. У *Цетињском летопису* акценат се ставља на страдање Црне Горе, па с тим у вези Станојевић појашњава да се овај извор не може у било ком погледу сматрати основом приче за бој на Царевом Лазу.¹⁸

Описујући црногорско-турски рат 1712. године, поједини аутори помињу како су Срби из Црне Горе поразили турског окупатора, али се исто тако не помиње Царев Лаз као мјесто турског пораза. У алманасху *Сербска пчела* описује се црногорско-турски рат, ријечима да је бо-

¹⁷ Ристо Драгићевић, „Неколико напомена о боју на Цареву Лазу“, *Историјски записи*, књига XVII, 2, Титоград, 1960, 352, 357, 369.

¹⁸ Г. Станојевић, „Др Никола Вукчевић Питање боја на Царевом Лазу“, *Историјски записи*, књига XXV, 4, Титоград, 1968, 657-661, 666-667.

сански везир Ахмет-паша отпочео напад на Црну Гору са 60.000 војника, и да ће турска војска у том рату доживјети страховит пораз.¹⁹ Славко Мијушковић о сукобу Црногораца и Турака пише на основу млетачких извјештаја. Један млетачки извјештај Мијушковић посебно издваја, а односи се на провидура Пизанија који пише Бући да се на основу оних извјештаја које овај млетачки провидур добија не може закључити да су Црногорци поразили војску турског султана на локалитету између Градца, Ријеке и Бобије. По ријечима провидура Пизанија, један млетачки доушник у свом извјештају помиње само отимање коња, као и ратних застава на територији Црне Горе, током сукоба са Османлијама. Према Мијушковићу, млетачке власти у извјештајима помињу она мјеста на којима ће доћи до црногорског сукоба са Турцима, која су прије свега властима у Котору била позната. Тако Мијушковић закључује да се Царев Лаз може узети као локалитет црногорско-турског сукоба, и истиче да је млетачком провидуру стигао велики број извјештаја у којима се описује „слављена побједа Црногораца“. Да је Царев Лаз мјесто велике црногорске побједе, Мијушковић потврђује још једним млетачким извјештајем из септембра 1712. године, у коме се наводи да су Црногорци нанијели Турцима огромне губитке, а помиње се да је страдало чак двије хиљаде турских војника.²⁰

Владимир Ћоровић истиче да је народно предање заправо главни извор за причу о Царевом Лазу, али наводи и значај докумената млетачке провинијенције о овом догађају. Ћоровић, говорећи о црногорској 1712. години, поставља питање зашто је османска војска 1714. године покренула офанзиву на Црну Гору ако је 1712. године Црна Гора опустошена. За Ћоровића једини логичан одговор био је да су османски вој-

¹⁹ Сербска пчела, „Стари српски часописи о Црној Гори и Црногорцима“, *Записи*, књига XIX, 3, Цетиње, 1938, 152.

²⁰ Славко Мијушковић, „Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман-пашиног похода (1711-1714)“, *Историјски записи*, књига XI, 1-2, Цетиње, 1955, 196-198.

Славко Мијушковић је полемисао са Глигором Станојевићем око битке на Царевом Лазу. У тој полемици Мијушковић се позивао на млетачка документа, на основу којих је закључио да је 17. јула 1712. године поражена турска војска на Царевом Лазу. Расправу Станојевића и Мијушковића изазваће млетачки документ у коме се помиње локалитет на којем је вођен сукоб са Турцима, Градац-Ријека-Бобија. Према Станојевићу, у поменутом млетачком документу описује се мјесто сукоба са Турцима, наводи се и локалитет „према Градцу у Ријечкој нахији“. Мијушковић овај млетачки документ тумачи потпуно супротно, „између Градца, Ријеке и Бобије“. Својим ставом Мијушковић је јасно назначио да је Царев Лаз мјесто црногорско-турског сукоба, позивајућу се на прије свега млетачке извјештаје. Са друге стране Мијушковић сматра да се утврђивањем истине о Царевом Лазу може вратити повјерење у домаће изворе као и у народна предања и народне пјесме. (С. Мијушковић, „Још једном о Цареву Лазу“, *Историјски записи*, књига XII, 1-2, Цетиње, 1956, 360-361, 365-367).

ници почетком 18. вијека организовали низ похода на Црну Гору, иако се сваки од тих похода по османску војску завршио успјешно. помиње се такође да је босански паша Ахмет имао обзира према народу у Црној Гори Током напада 1712. године. За Ћоровића је дјело Јована Томића од великог значаја када се говори о турском походу 1712. године. Документа дубровачког поријекла била су од великог значаја за Ћоровића, јер се у њима описује успјешна турска офанзива на Црну Гору. Ипак, Ћоровић наводи и *Цетињски љетопис* као покушај да се значајно ублажи неуспјех црногорски из 1712. године. Према Ћоровићу, не треба искључити чињеницу да су Срби из Црне Горе пружили управо на Царевом Лазу значајан отпор Турцима, али ништа више од тога. Дакле, он одбацује могућност да је на Царевом Лазу остварена велика црногорска побједа. Тумачећи домаће изворе, Ћоровић наводи да се у *Цетињском љетопису* потврђује и признаје црногорски неуспјех, такође помиње и један запис са *србуље* у коме се истиче и датум битке. Ћоровић коментарише још један домаћи извор у коме се помиње црногорска 1712. година. У питању је *Савински љетопис*, а Ћоровић констатује да се у њему могу пронаћи тачни подаци о броју турске војске, док се са друге стране у поменутом љетопису не могу пронаћи подаци који говоре о похари Црне Горе.

Коментаришући дјело Јована Томића *Питање Царева Лаза*, Ћоровић истиче како је и сам Томић навео да је тачан датум који се помиње у *Цетињском љетопису*, а тиче се спаљивања Цетињског манастира. На основу овог документа, Ћоровић истиче да се може закључити да ипак нијесу сви подаци нетачни које је владика Василије у својој историји навео. Говорећи о 1712. години, Ћоровић се позива на већ поменути млетачка документа, на извјештај провидура Пизанија који помиње да су Црногорци пружили отпор Турцима, али се у овом извјештају наводи само један локалитет гдје су сукоби вођени. Према овом аутору, није нереално устврдити да су се црногорски Срби могли током турског напада на Црну Гору сукобити управо на Царевом Лазу. Ћоровић сматра да није искључено да је на Царевом Лазу дошло до мањег сукоба са Турцима, али да свакако тај сукоб није могао да утиче или заустави турско надирање ка Цетињу.²¹

Питањем црногорско-турског рата бавио се и Владан Ђорђевић, који је сматрао да се турски султан одлучио за напад на Црну Гору из два разлога: због истраге потурица и савезништва Црне Горе и Русије. На основу података Милаковића, Ђорђевић је у свом раду навео да је пред напад на Црну Гору турских војника било око 50.000. Помиње се да је владика Данило распоредио Црногорце у три одреда која су на-

²¹ Владимир Ћоровић, *Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира*, Београд, 1941, 54-63.

нијела значајне губитке турској војсци (наводи се неколико хиљада војника). Да су на Царевом Лазу турски губици били између 30-40.000 војника за Ђорђевића је нереално, истичући да су ти подаци засновани прије свега на народном предању. Што се тиче црногорских губитака, Ђорђевић помиње да је 318 људи владике Данила страдало у поменутом сукобу, да је погинуо војвода Јанко Ђурашковић, а да су рањени владика Данило и Вук Мићуновић. И Ђорђевић је сматрао да је поријекло имена Царев Лаз повезано са великим турским страдањем. Позивајући се на владика Василија, Ђорђевић наводи један податак који ће узети са резервом, а у коме се наводи да ће сам турски султан Ахмет III понудити црногорским Србима мир након страховитог пораза 1712. године. Од споразума са Турцима наводно неће бити ништа, јер Црна Гора за такав мир није имала подршку Русије.²²

Живко Андријашевић наводи да је око 20.000 турских војника било спремно за напад на Црну Гору, до кога ће доћи јула 1712. године. Основни циљ напада на Црну Гору био је да се зароби владика Данило и да се покоре црногорска бунтовна племена. Даље Андријашевић истиче да Црногорци „и поред једне успјешне битке на Царевом Лазу“ неће зауставити турску силу у свом походу. Уочи турског напада на Црну Гору, владика Данило ће се заједно са Милорадовићем склонити на млетачку територију.²³

У овом раду се наводи читав низ аутора, историчара који су писали о османском походу на Црну Гору 1712. године, као и о наводном боју на Царевом Лазу јула исте године. Са једне стране имамо групу аутора која ће експлицитно одбацити било какву могућност да се на Царевом Лазу десила велика црногорска побједа. Са друге стране такође имамо ауторе који су сматрали да је битка на Царевом Лазу историјски догађај тј. велика црногорска побједа. На основу свега наведеног, можемо закључити да је апсолутно неспорно да су Срби из Црне Горе са владиком Данилом на челу пружили жесток отпор босанском Ахмет-пашаши. Али исто тако, на основу докумената који су објављени, не можемо закључити да се 17. јула 1712. године на Царевом Лазу одиграла вели-

²² Владан Ђорђевић, *Европа и Црна Гора*, Београд, 1912, 42-44.

²³ Живко Андријашевић, Шербо Растодер, *Историја Црне Горе од најстаријих времена до 2003*, Подгорица, 2006, 113.

Један од аутора који су сматрали да је Царев Лаз мјесто велике црногорске побједе био је и Бранко Павићевић. Према Павићевићу, војска босанског везира ће претрпјети приликом повлачења са Цетиња код Царевог Лаза знатне губитке. Павићевић се исто тако позива на једно писмо пуковника Милорадовића, које ће овом аутору послужити као крунски доказ да је Царев Лаз мјесто велике црногорске побједе. (Бранко Павићевић, „Умјетнички и историјски лик владике Данила“, *Историјски записи*, LXX, 2, Подгорица, 1997, 71).

ка битка и десио велики пораз отоманске војске. Као чињеница се може узети тврдња да су се на Царевом Лазу сукобили људи владике Данила са османским војницима, али је то био сукоб локалног карактера који није могао зауставити надмоћнију војску босанског везира. Прича о боју на Царевом Лазу као великом историјском догађају је заправо плод романтичарске идеологије 18. и 19. вијека, заснован прије свега на народном предању које ја јако магловито, као и малобројним домаћим писаним изворима насталим већином у 18. вијеку са јединим циљем да се кроз причу о Царевом Лазу издигне династија Петровић као владајућа. Са друге стране, документа млетачког поријекла уопште не помињу Царев Лаз као мјесто великог сукоба црногорско-турског. Мало је вјероватно да би Млетачка република пропустила да у својим извјештајима помене сукоб на Царевом Лазу и велико турско страдање. Закључак ове историјске приче може се свести на само једну неспорну чињеницу, која указује, како је већ наведено, да су Срби из Црне Горе 1712. године одлучно устали против турског окупатора, али да ипак нијесу имали довољно снаге да из тог сукоба изађу као побједници.

Ilija BAJOVIĆ

BATTLE OF CAREV LAZ - BETWEEN LEGEND AND TRUTH

Summary

Battle of Carev Laz 1712, as we can see, is a highly controversial topic among many authors who have opposite opinions on it. Authors who worked on this specific topic have different arguments in their own favour regarding their point of view. According to everything that has been written about Carev Laz, as a historian, I give myself the right to state that the battle of Carev Laz cannot be seen as a great Montenegrin victory in any respect. When I say that I do not want to decrease the importance of Serbs' struggle during 1712 and on. Most of the poor sources come from oral tradition. One of the few written sources is *The Cetinje Chronicle* which describes the battle but it also mentions the entrance of Turkish army into Cetinje, after supposed Montenegrin victory at Carev Laz. Other numerous sources, especially those of Venetian origin do not even mention Montenegrin victory in 1712.

My conclusion on this exceptionally controversial topic is similar to the opinion of Vladimir Ćorović who does not neglect a possibility of conflict with the army of grand vizier Ahmed Pasha at Carev Laz but the very nature of the conflict could have only been of a local character.

ЛИТЕРАТУРА

- Андријашевић Живко, Растодер, Шербо, *Историја Црне Горе од најстаријих времена до 2003*, Центар за исељенике Црне Горе, Подгорица, 2006.
- Вукчевић Никола, *Осврт на нека питања из историје Црне Горе*, Палмотићева, Београд, 1981.
- Вуксан Душан, „Један необјављени Цетињски летопис“, *Записи*, књига V, 3, Цетиње, 1929, 171.
- Вулетић Јован, *Бој на Цареву Лазу*, Српска академија наука, Споменик, Београд, 1956.
- Вуксан Душан, „Битка на Цареву Лазу 1712. године“, *Записи*, књига V, 3, Цетиње, 1929, 129-132.
- Драгићевић Ристо, „Неколико напомена о боју на Цареву Лазу“, *Историјски записи*, књига XVII, 2, Титоград, 1960, 352, 357, 369.
- Ђорђевић Владан, *Европа и Црна Гора*, Штампарија „Св. Сава“, Београд, 1912.
- Ердељановић Јован, *Стара Црна Гора*, Народна библиотека „Радосав Љумовић“, Подгорица, 1997.
- Јовановић Јагош, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Штампарско-издавачко предузеће Обод, Цетиње, 1947.
- Јовановић, Јагош, Драгићевић, Ристо, Миловић, Јевто, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782)*, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње, 1956.
- Милаковић Димитрије, *Историја Црне Горе*, (Повјесница црногорска одабране историје Црне Горе до краја XIX вијека), Унирекс, Подгорица-Београд, 1997.
- Милутиновић Симеон-Сарајлија, *Историја Црне Горе*, Светигора, Цетиње, 1997.
- Медаковић Милорад, *Повјесница Црне Горе од најстаријег времена до 1830*, (Повјесница црногорска одабране историје Црне Горе до краја XIX вијека), Унирекс, *Подгорица-Београд*, 1997.
- Миловић Јевто, „Један досад непознат докуменат из 1747 о црногорској и турској борби на Цареву Лазу“, *Записи*, књига VIII, 1-3, Цетиње, 1952, 177, 179-181, 183.
- Мијушковић Славко, „Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Нуман-пашиног похода (1711-1714)“, *Историјски записи*, књига XI, 1-2, Цетиње, 1955, 196-198.
- Мијушковић Славко, „Још једном о Цареву Лазу“, *Историјски записи*, књига XII, 1-2, Цетиње, 1956, 360-361, 365-367.
- Петровић Василије, *Историја о Црној Гори*, (Повјесница црногорска одабране историје Црне Горе до краја XIX вијека), Унирекс, Подгорица-Београд, 1997.
- Павићевић Бранко, „Умјетнички и историјски лик владике Данила“, *Историјски записи*, књига LXX, 2, Подгорица, 1997, 71.

- Радојчић Никола, „Историја Црне Горе за последњих десет година 1918-1928“, *Записи*, књига IV, 1, Цетиње, 1929, 34.
- Станојевић Глигор, Васић, Милан, *Историја Црне Горе од почетка XVI до краја XVIII вијека*, Редакција за историју Црне Горе, Титоград, 1975.
- Станојевић Глигор, „Један докуменат о Цареву Лазу“, *Историјски записи*, књига XVII, 1, Титоград, 1960, 137-139.
- Станојевић Глигор, „др Никола Вукчевић Питање боја на Царевом Лазу“, *Историјски записи*, књига XXV, 4, Титоград, 1968, 657-661, 666-667.
- Сербска пчела, „Стари српски часописи о Црној Гори и Црногорцима“, *Записи*, књига XIX, 3, Цетиње, 1938, 152.
- Томић Јован, *Питање Царева Лаза*, Народна штампарија, Београд, 1933.
- Ђоровић Владимир, *Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира*, Глас српске краљевске академије, Београд, 1941.

Mira ŠOROVIĆ*, mirasorovic1992@gmail.com

„RASPLETANJE JUGOSLOVENSKIH ČVOROVA”
I POLITIČKE INICIJATIVE ZA PREUREĐENJE
SFRJ (1989-1991)

ABSTRACT: *The dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) was not an overnight process. This massive federation gradually disintegrated. In an attempt to prevent war and ethnic conflicts, several initiatives aimed to salvage Yugoslavia, although genuine intentions were lacking. Nonetheless, three non-complementary political approaches emerged for reorganizing the SFRY: Slovenia and Croatia advocated for a confederal model, Montenegro and Serbia favored a federal concept with centralist elements, while Bosnia and Herzegovina and Macedonia proposed a confederal-federal hybrid model for Yugoslavia's state organization. Despite these efforts, the entire political endeavor proved unsuccessful—a “traveling circus”. The presidents of the Yugoslav republics, despite projecting their own importance, were ultimately pawns in a larger (geo)strategic game.*

KEYWORDS: *SFRY, nationalism, political elites, Yugoslav republics, political initiatives*

Uvodna razmatranja

„Zablude ćemo plaćati siromaštvom, trovanjem duha i položajem daleke periferije Evrope.“

Ante Marković, 1989.

Posljednja decenija XX vijeka bila je burna, ali i odlučujuća za „preživljavanje” i opstanak Savezne Federativne Republike Jugoslavije

* Autorka je saradnica u nastavi i doktorantkinja međunarodnih odnosa na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, Crna Gora. /The author is a teaching assistant and a PhD student at the International relations department of the University of Donja Gorica in Podgorica, Montenegro.

(SFRJ)¹, „zemlje koja je posjedovala istinsku raznovrsnost na relativno maloj teritoriji.“² Međutim, pad Berlinskog zida (1989) i rušenje komunističkog režima u socijalističkim zemljama istočnog bloka, nije zaobišlo ni područje Balkana, tako da je period od 1989. do 1991. godine obilježen brojnim političkim događajima, čineći da Jugoslavija zapravo živi svoje posljednje dane.³

Uz to, Titova smrt (1980), smjena političkih generacija, te neodrživost komunističkog sistema, ostavili su trajne posljedice i značajnu prazninu na jugoslovenskoj političkoj sceni. Nastali „politički vakuum“ pojedini čelni ljudi⁴ su pokušavali da ispune, ali bezuspješno. Došlo je do buđenja agresivnog nacionalizma, na što su se nadovezala politička prepucavanja i međusobne optužbe republika, pa su federalni organi dovedeni u blokadu i počeli da odumiru.⁵ Nadvladali su interesi republičkih elita i njihovo grčevito održavanje na vlasti koje je imalo prevagu u odnosu na opšte jugoslovenske interese, tako da se pojavljuju otvoreni sukobi i nesuglasice među republikama (čitaj republičkim političkim elitama!)⁶, što je uticalo na stvaranje još većeg jaza između razvijenih i nerazvijenih republika, zatim otvaranje i insistiranja na identitetskim pitanjima, pojavu brojnih ustavnih reformi unutar federacije, da bi pred sam kraj, u periodu od 1989. do 1991. godine, bile aktuelne ideološke konfrontacije unutar – do tada jedinstvene i vladajuće komunističke partije.^{7, 8}

¹ Prva integracija na prostoru Balkana nastala je nakon Prvog svjetskog rata, formiranjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba, kasnije preoblikovana u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (1918), koja je u više navrata mijenjala ime, ali je ekonomsko i društveno uređenje uspijevalo da se održi sve do 1992. godine. Međutim, termin Jugoslavija se u ovom radu pretežno odnosi na SFRJ (1963–1992), mada ne smijemo zanemariti ni prethodne/ostale državne tvorevine: Kraljevina Jugoslavija (1918–1941), FNRJ (1945–1963) i SRJ (1992–2003).

² M. Crnobrnja, *The Yugoslav Drama*, second edition, McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston, London and Ithaca, 1996, 15.

³ D. Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije*, Prometej, Zagreb/Samizdat B92, Beograd, 2003.

⁴ Na primjer, Ante Marković je bio posljednji premijer SFRJ (1989–1991), koji je zagovarao ideju pokretanja ekonomskih reformi unutar zemlje. Bio je oštri protivnik rata i raspada SFRJ.

⁵ M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, Vukotić Media, Beograd, 2020, 23.

⁶ Detaljnije o ovoj temi pronaći u: V. P. Gagnon, Jr., *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2004.

⁷ Nakon 1945. godine, vlast u Jugoslaviji je preuzela Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), koja je kasnije, shodno promjenama u zemlji, promijenila i naziv u Savez komunista Jugoslavije (1952). Pod svoju kontrolu i djelovanje stavila je sve grane vlasti (uključujući i spoljnu politiku – diplomatiju, gdje se od zaposlenih službenika – državnih predstavnika u svijetu posebno zahtijeva stručnost, visoko obrazovanje i znanje stranih jezika), iako proces preuzimanja vlasti nije tekao brzo i jednostavno. (S. Selenić, *Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije*, *Annales for Istrian and Mediterranean Studies: Series Historia et Sociologica*, 24/4 (2014), 553)

⁸ B. Mosковиć, Partija kao arena za sukobljavanje. Hrvatska i konfrontacije između čelnih ju-

Postoji mnogo teorija koje su usko povezane sa disolucijom SFRJ, uglavnom kontradiktornih. Tako, jedni kazuju da je SFRJ „nasilno razbijena” uz pomoć stranog faktora koji je imao podršku iznutra, drugi da je „odumrla” tako što je država postala nefunkcionalna uz konstantno opadanje nadležnosti saveznih organa vlasti, a treći da je prosto prestala da postoji kao država. Ali, bez obzira na navedeno, u godinama koje su za nama nastale su monografije, napisani su brojni članci, ali i dnevnici⁹/memoari/uspomene¹⁰ iz pera sudionika jugoslovenske krize koji su pružili svoj pogled i tumačenje ratnih i političkih dešavanja tokom 1990-ih godina.¹¹

Nefunkcionalnost i opadanje nadležnosti saveznih jugoslovenskih institucija

Kako je nadležnost jugoslovenskih republika postepeno rasla, tako je moć saveznih vlasti sve više slabila i opadala. Ipak, niko nije očekivao da će od svih saveznih institucija prva popustiti partija – Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Međutim, to se ipak desilo na XIV kongresu partije, nazvanom „kongresom spasa”. Počeo je 20. januara 1990. godine, a već je unaprijed bila definisana opredijeljenost partije za neophodne promjene koje su se odnosile na: demokratizaciju, mješovitu ekonomiju i učešće u procesu evropskih integracija. Oko demokratizacije je postignut dogovor. Mada, kada je riječ o slovenačkom predlogu – preustrojavanju SKJ i prenošenju većih ovlašćenja na republičke partije, nije bilo moguće postignuti konsenzus. Predlog je odbijen, pa su slovenački predstavnici napustili kongres. Bez obzira na to, Slobodan Milošević je imao većinu, obezbijedivši glasove od srpskih, vojvođanskih, kosovskih i crnogorskih delegata. Hrvati i Makedonci nijesu željeli

---

goslovenskih komunista krajem 1980-ih godina, u: *Komunisti i komunističke partije: Politike, akcije, debate*, Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile, Zagreb-Pula, 2019, 61–82, preuzeto iz: S. Biserko (izd.), *Jugoslavija: poglavlje 1980-1991*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2021, 314.

⁹ Nedavno su objavljene dnevničke bilješke (mart 2022) velikog jugoslovenskog ideologa, ali i ratnog komandanta, državnika/diplomate i političkog disidenta Milovana Đilasa pod naslovom *Raspad i rat: Dnevnik, 1989-1995*. Tokom XX vijeka, njegovo ime je imalo značajnu težinu i to van granica nekadašnje Jugoslavije. Iz tog razloga, interesantno je pročitati ovo djelo kako bi se sagledala šira slika i (ratna) dešavanja tokom spornog perioda. Takođe, ovi dnevnički zapisi prikazuju hronološki prikaz nestanka SFRJ, gdje Đilas otvoreno kritikuje i Miloševića i Tuđmana i njihove politike koje su vodile ka „bezumnom, besciljnom međusobnom istrebljenju“. Shodno navedenom, ovo djelo predstavlja i značajan istorijski dokument, napisan jasnim i jednostavnim stilom.

¹⁰ Za više detalja o ovoj temi pročitati biografiju Budimira Lončara, posljednjeg jugoslovenskog sekretara za inostrane poslove, koju je napisao redovni profesor na Sveučilištu u Zagrebu, prof. dr Tvrтко Jakovina, pod naslovom *Budimir Lončar: Od Preka do vrha svijeta*.

¹¹ K. Nikolić, *Jugoslavija, poslednji dani (1989–1992)*, I: *Svi Srbi u jednoj državi*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2018, 7.

da prihvate takav način djelovanja, pa su i oni napustili kongres. Tokom marta i maja 1990. bilo je pokušaja da se skup oživi, ali bezuspješno. SKJ praktično više nije postojao.¹² Kako navodi Borisav Jović, Zapad je imao opsesivnu ideju da sruši komunizam u cijelom svijetu, a Jugoslavija nije bila izuzetak, iako je prividno pokušavala da izdejtstvuje opstanak države. O tome je pisao u svojoj knjizi *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*, ukazujući na sljedeće: „Očigledno je da se ne želi dozvoliti Savezu komunista Jugoslavije da izvrši reformu i ostane na sceni, žele ga razbiti, skinuti sa scene i uvesti sistem zapadne demokratije, po cenu razbijanja zemlje ili čak bratoubilačkog rata.”¹³

Nasuprot Joviću, pojedini autori, između ostalih, Martin Malija (*Martin Malia*) vodi se mišlju da je do pada komunizma u Evropi došlo upravo zbog njegove nefunkcionalnosti i društvenog prevazilaženja ključnih ideoloških koncepcija. Pa tako, Malija smatra da je socijalistička revolucija, koja je potekla od Sovjetskog Saveza „bila najveća utopijska avantura modernog doba. Ali, ovaj eksperiment je, poput Janusa ili dvoglavog ruskog orla, pokazao čovečanstvu dva lica. Dok je za milione ljudi označavao nadu u socijalizam, za milione drugih bio je samo totalitarni teror. Ipak, za sve njih predstavljao je izazov i niko nije mogao da izbegne fascinaciju njime.”¹⁴

A na sličan način kao i SKJ, prošlo je i Savezno predsjedništvo. Nakon što je Milošević „preteo pokrajine” (postale su sastavni dio Srbije) u martu 1989. godine, Predsjedništvo je izgubilo ugled. Mada, ova institucija je nastavila da postoji, iz prostog razloga što su Slobodanu Miloševiću bili potrebni glasovi za ostvarivanje većine.¹⁵

Nakon toga, SFRJ je izgubila jedinstvenu fiskalnu i budžetsku politiku (1990). Proces urušavanja jedinstvene jugoslovenske politike i sistema je započeo neslaganjem na relaciji Ljubljana – Beograd, što je uzrokovalo srpski embargo na slovenačku robu (decembar 1989), jer je Slovenija donijela odluku da zadrži 15% sopstvenog učešća u saveznom budžetu koji se odnosio na izdvajanje za subvencionisanje srpske privrede. Fond za pomoć nerazvijenim područjima koji je raspolagao sredstvima za razvoj siromašnih republika, ukinut je krajem 1990. Ipak, završni udarac saveznom budžetu je zadao upravo Milošević. Pošto su se bližili decembarski izbori, Miloševiću je bio hitno potreban novac za predsjedničku kampanju. Najjednostavniji način za ostvarivanje zacrtanog cilja bila je „pozajmica” između 1,5 i 2 milijarde

¹² R. Dž. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Clio, Beograd, 2003, 340.

¹³ B. Jović, *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*, Politika, Beograd, 1995, 62.

¹⁴ Treći program Radio Beograda, br. 141-14, I-II/2009, 30, preuzeto iz: M. Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991*, The Free Press, New York, 1994, 1-17; 505-520.

¹⁵ R. Dž. Krempton, *n.d.*, 341.

američkih dolara iz banke, koristeći kao garanciju novac iz saveznog budžeta. Na taj način je onemogućeno monetarno ograničenje i izgubljeno povjerenje u federalni fiskalni sistem.¹⁶

Balkan: Slom starog poretka i inicijative za preuređenje SFRJ

Tokom čitavog XX vijeka, Balkan je konstantno bio u centru globalne politike, o čemu svjedoče brojni istorijski događaji. Balkanske zemlje nijesu imale obavezu da popuštaju hegemonističkim težnjama globalnih sila, iako su iskusile probleme tvrde i meke bezbjednosti unutar i između sebe. Međutim, kako su se ratovi 1990-ih završili, bezbjednosno okruženje je postalo drugačije u odnosu na prethodni vijek, mada još uvijek postoje otvorena međudržavna pitanja.¹⁷ Iz tih razloga, Balkan i danas predstavlja nedovoljno razvijen region, za Evropljane nedokučivo područje, mada, geografski posmatrano, neodvojivo od evropskog kontinenta. Ili, kako to slikovito predočava Anastasakis (*Othon Anastasakis*): „Čak i nakon tri decenije od pada komunizma, Balkan ostaje jedan od evropskih najnestabilnijih i politički najraznovrsnijih pejzaža, sa izmiješanim i različitim nacionalnim putanjama.”¹⁸

Podsjetićemo da je u političkom diskursu termin Balkan najčešće korišćena metafora koja ima negativno značenje i koja se kao takva vezuje za političku nestabilnost, etničke sukobe i vjerske strasti, fanatizam i zaostajanje u ekonomskom razvoju u odnosu na zapadni svijet.¹⁹ Balkan je „misteriozna zemlja senki”²⁰. To je region „obavijen velom kulturoloških tabua, mistifikovan stereotipima o neuspjehu uzdizanja na nivo civilizovanih društava”²¹ i zato označen kao „nerazumljiv budžak Evrope”²², bez potencijala da se aktivnije integriše, jer je posmatran kao zaboravljeno i nedovoljno razvijeno predgrađe Evrope.²³ Ipak, za većinu zapadnih teoretičara i posmatrača, Balkan predstavlja mit o mentalitetskom nasljeđu Vizantije i Osmanskog carstva, koji ne omogućava saradnju regiona sa modernim društvima.²⁴

¹⁶ *Isto*, 341–342.

¹⁷ B. Demirtaş, Introduction: From the Balkan Wars to a Balkan Peace – A Century of Conflicts and Challenging Transformations, *Perceptions*, 18/2, (Summer 2013), 1.

¹⁸ O. Anastasakis, Post-1989 Political Change in the Balkan States: The Legacy of the Early Illiberal Transition Years, *Perceptions*, 18/2, (Summer 2013), 91.

¹⁹ S. Ademović, Identitet kao osnova evropeizacije Zapadnog Balkana, *Humanističke studije*, br. 6, (2019), 33.

²⁰ A. D. Howden Smith, *Fighting the Turks in the Balkans, An American's Adventure with the Macedonian Revolutionaries*, G. P. Putnam's, New York/London, 1908, 1-3.

²¹ S. Ademović, *n.d.*, 33.

²² B. Jezernik, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 2007, 24.

²³ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 2006, 6.

²⁴ S. Ademović, *n.d.*, 33.

Termin *balkanizacija* ne označava samo usitnjavanje snažnih i velikih političkih jedinica, već je sinonim za povratak svega onoga što se vezuje za primitivno, necivilizovano, zaostalo, varvarsko i plemensko. Dakle, za Balkan. Ovaj pojam je u potpunosti istrnut iz konteksta i danas se primjenjuje prilikom opisivanja različitih (i komplikovanih) problema. U komparaciji sa Evropom, Balkan je uvijek opisan kao „ono drugo”.²⁵ O navedenom ostaje dokumentovano zapažanje Rodžera Koena (*Rodger Cohen*), za koga je neshvatljivo da se narodi na Balkanu sukobljavaju i mrže zbog dešavanja iz davne prošlosti. Ističe da je takvo ponašanje smiješno i nesvojstveno zapadnoj civilizaciji, ali ne i području Balkana.²⁶

Uz istorijsko breme koje prati naš region, pred kraj XX vijeka, napetost i nerazumijevanje su dodatno otežavali već tešku političku i ekonomsku situaciju u SFRJ, što je ozbiljno ugrožavalo socijalistički režim zasnovan na principu „bratstva i jedinstva” naroda i nacionalnih manjina, što je dodatno slabilo već labavu i duboko razjedinjenu višenacionalnu jugoslovensku federaciju. Prema tome, uvod u jugoslovensku krizu i sva buduća dešavanja među jugoslovenskim republikama, Slobodan Milošević, bivši predsjednik Republike Srbije (1991–1997), odnosno Savezne Republike Jugoslavije (1997–2000) je predočio u svom govoru, na beogradskom mitingu pod nazivom *Bratstvo i jedinstvo*: „Titovu Jugoslaviju su stvarali u jednoj veličanstvenoj revoluciji jugoslovenski komunisti, jugoslovenska radnička klasa i jugoslovenski narod. Ona neće izdahnuti za konferencijskim stolom, kako se njeni neprijatelji nadaju. Jugoslavija, stečena velikom borbom, velikom će se borbom i braniti.”²⁷

U rasponu između 1990. i 1991. godine, na jugoslovenskoj političkoj sceni pojavilo se nekoliko modela/predloga/inicijativa za političko-pravno uređenje Jugoslavije, kreiranih od republičkih političkih predstavnika. U prilog tome, kao posebno interesantne su se izdvojile dvije međusobno nepomirljive i suprotstavljene koncepcije, i to: federalna – sa jakim centralističkim elementima, za koju su se snažno zalagale Crna Gora i Srbija i konfederalna koncepciju na kojoj su insistirale Slovenija i Hrvatska. Pored navedenih, pojavio se i treći model, koji je predstavljao kompromis – liniju pomirenja dva prethodna modela, pri čemu je uporno insistirano na preustrojstvu SFRJ sa elementima „asimetrične federacije”, koje su predlagale konfederalno-federalni model državnog uređenja, nastao saradnjom političkih

²⁵ M. Todorova, *n.d.*, 47.

²⁶ R. Cohen, A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film, *New York Times*, section 2, 12 March 1995, 24.

²⁷ S. Milošević, *Godine raspleta*, BIGZ, Beograd, 1989, 154–156, preuzeto iz: S. Biserko (ur.), *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, 53.

predsjednika Bosne i Hercegovine (BiH) i Makedonije, tzv. *Plan Izetbegović-Gligorov*.²⁸

Zarad ostvarenja dominantne uloge međunarodne zajednice i njenog učešća u pronalaženju (optimalnog) rješenja jugoslovenske krize, bilo je nužno ispuniti jedan uslov: da se unutar SFRJ ne može pronaći opšteprihvatljivo rješenje za sve republike, što nije bilo teško postići.²⁹ Jer, da bi se odstranili postojeći sukobi koji su opterećivali zemlju: međusobna optuživanja i prepucavanja, te izbjegao rat, uključila se međunarodna zajednica, kao arbitar i medijator – zavisno od inicijative, koja je imala svoje mjesto za pregovaračkim stolom, pružajući određene smjernice i inicijative za rješavanje prilično složene jugoslovenske situacije i daljeg političkog opstanka zemlje, jer se težilo dostizanju međurepubličkog izmirenja. Prema tome, u nastavku su koncizno predočene ključne inicijative iz ovog perioda.

Konfederalni model Jugoslavije (1990)

Tokom 1990. godine, u političkom diskursu pojavljuje se dosta interesantnih ideja za političko-pravno preuređenje i opstanak Jugoslavije. U tom maniru, rukovodstvo Slovenije i Hrvatske zahtijevalo je transformaciju SFRJ u model konfederacije. Ova inicijativa je imala za cilj da sačini zajednicu samostalnih i suverenih republika, jer je pređašnji model – jugoslovenski federalizam, vodio ka unitarizmu i centralizmu, što je „ugrožavalo” i remetilo njihove nacionalne i državno-pravne suverenističke težnje. Umjesto zajedničke države – federacije, navedene jugoslovenske republike su željele zajednicu nezavisnih država, sa ograničenim rokom trajanja.³⁰

Još na sjednici Predsjedništva SFRJ, slovenački republički predsjednik Milan Kučan (13. 2. 1991) je predstavio „11 tačaka o razdruživanju od Jugoslavije”, kasnije usvojenih u slovenačkom parlamentu, što je bilo u suprotnosti sa stavovima koji su propagirali Slobodan Milošević i Momir Bulatović, shodno nastalom dokumentu pod nazivom *Ustavno uređenje Jugoslavije*.³¹ Pored navedenog, konfederalni model SFRJ je imao u planu da definiše zajedničku odbranu od spoljnog napada na konfederaciju, iako je predviđao stvaranje zasebnih vojski država članica, što bi bila dodatna potvrda državnosti i suverenosti uključenih republika. Ekonomska saradnja predviđa-

²⁸ Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988–2017. Od prevrata do NATO pakta*, Daily Press – Vijesti, Podgorica, 2020, 189.

²⁹ M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 23.

³⁰ Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 189.

³¹ V. Katz, Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive na prijedlog Platforme Izetbegović – Gligorov u kontekstu raspada Jugoslavije, 104, u: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, *Ideje o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godine*, Edicija zbornici, knjiga 13, Sarajevo, 2021.

la je monetarnu i carinsku uniju, zajedničko tržište i zaštitu životne sredine. Zajednički organi konfederacije bili bi: Savjet ministara, Savjetodavni parlament, Izvršna komisija i Konfederalni sud.³²

Dakle, Slovenija i Hrvatska su već 6. oktobra 1990. formulisale zajednički prijedlog za rekonstrukciju SFRJ, pod naslovom: *Konfederalni model jugoslovenske zajednice*³³, odnosno kreacija konfederacije koja bi bila međunarodna organizacija, osmišljena po uzoru na Evropsku zajednicu (EZ).³⁴

Ovaj koncept je bio u suprotnosti sa konceptom „čvrste i moderne federacije” za koju su se zalagale Srbija i Crna Gora. Navedenu političku koncepciju su Slovenija i Hrvatska posmatrale kao ponovno uspostavljanje unitarističke i centralističke Jugoslavije pod vlašću Slobodana Miloševića i „srpskog etno-nacionalnog i političkog hegemonu”.³⁵

U prilog konfederalnom modelu preuređenja Jugoslavije, Momir Bulatović, tadašnji predsjednik Predsjedništva Crne Gore, na zasjedanju Skupštine Crne Gore, u svom ekspezu, istakao je sljedeće: „Delegacija Crne Gore izražavala je argumentovano uvjerenje da konfederalni način ustrojstva Jugoslavije ne samo da nije cjelishodan i racionalan, već ga nije moguće ostvariti na miran i demokratski način. Naime, pretvaranje dosadašnjih republika u samostalne države, uz uslov nepromijenjenih granica, dovelo bi do toga da brojni pripadnici jugoslovenskih naroda, u međunarodno-pravnom smislu, izgube dio dosadašnjih prava i da od strane novoformiranih država budu tretirani kao nacionalne manjine. Izrazili smo bojazan da bi takva rješenja ubrzo dovela do toga da svaka republika, bez razlike i bez izuzetka, dobije jednu svoju, slikovito rečeno 'Kninsku krajinu' (...) Demokratski utvrđena želja bilo kojeg naroda da napusti Jugoslaviju ne smije biti spriječena i onemogućena. Ali, eventualno izdvajanje iz Jugoslavije mora biti realizovano kao proces u kojem će se na miran i razuman način razriješiti veoma složeni kompleks razgraničavanja građanskih prava, materijanih prava i obaveza, do utvrđivanja unutrašnjih i spoljnih granica. U takvim opcijama SR Crna Gora ostaje suverena država koja samostalno odlučuje o oblicima saradnje i povezivanja sa drugima.”³⁶

Naime, Crna Gora je po ovom pitanju bila izričita. Crnogorsko rukovodstvo je zastupalo stanovište u pogledu uređenja SFRJ, kao i vodstvo Ju-

³² B. Vukas ml., Prijedlozi i nacrti konfederalizacije Jugoslavije 1990/91 – posljednji pokušaji 'spašavanja' zajedničke države, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 1991, 27/2, Rijeka, 2006, 777-783, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 194.

³³ J. Trkulja, Dileme kraja Jugoslavije, *Časopis Filozofija i društvo*, V/1994, *Zbornik radova Raspad Jugoslavije*, 289-292, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 190.

³⁴ „Model konfederacije u Jugoslaviji”, *Vjesnik (Zagreb)*, br. 639, 6. X 1990, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 190.

³⁵ Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 190.

³⁶ Ž. M. Andrijašević, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Conteco, Bar, 1999, 58-59.

goslovenske narodne armije (JNA)³⁷. Predsjednik Predsjedništva SR Crne Gore dr Branko Kostić prilikom zasjedanja Skupštine Crne Gore (5. decembra 1990), kazao je da je „federacija jedina opcija”, i „da svaka druga nas vodi u međusobne sukobe i krvoproliće”, ističući da je „velika uloga JNA u očuvanju ustavnog poretka”.³⁸ Sve ovo je potvrdio i premijer Milo Đukanović prilikom zvanične posjete Italiji, na konferenciji za novinare u Rimu (11. jul 1991), gdje je izjavio sljedeće: „Crna Gora ima sve pretpostavke da bude samostalna država, ali to bi bilo anticivilizacijski i antievropski.”³⁹ Navedene riječi su bile dovoljni argumenti zbog kojih je crnogorska elita odbacila predloženi koncept uređenja SFRJ, kao neadekvatan za Crnu Goru i njen narod.

Shodno navedenom, Crna Gora je odbila ovu inicijativu, a pridružila joj se i Srbija, sa Miloševićem na čelu. U ime BiH odluku je donio predsjednik Predsjedništva BiH, Alija Izetbegović, koji je pribjegao diplomatskom odgovoru, ističući da BiH „ne može da uđe u federaciju u kojoj nijesu Slovenija i Hrvatska. To više nije stvar naše volje, to je stvar odnosa u samoj Bosni i Hercegovini. Onda, imamo na pretnji građanski rat, jer u Bosni i Hercegovini postoji apsolutno slaganje da Bosna i Hercegovina takva i ostane, da

³⁷ Tokom 1991. dolazi do ubrzanja opadanja moći saveznih institucija. Na red dopijeva JNA, koja je bila značajan faktor političkog uticaja. Armija je vukla korjene i čuvala tradiciju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koja je, podsjetićemo, bila četvrta u antihtlerovskoj koaliciji tokom Drugog svjetskog rata (Momir Bulatović, *Pravila ćutanja*, 42) Proces je započet političkim protestima u Srbiji, od strane Vuka Draškovića koji je organizovao masovne demonstracije protiv namještenih izbora u decembru 1990. godine, ali i protiv kontrole medija i napada na one koji nijesu Srbi i nijesu uz komuniste. Demonstracije su ubrzo prerasle u nasilje, jer su vlasti uključile vojsku i policiju. Kriza je imala duboke posljedice. Tom prilikom, Slobodan Milošević je izjavio da Predsjedništvo „odavno ne funkcionise”, te da je Jugoslavija „ušla u posljednu fazu svoje agonije”. (Keesings Records of World Events, 1991, 38081, preuzeto iz: R. Dž. Krempton, *n.d.*, 343). Podsjetićemo da je vojska, tačnije oficirski kadar za vrijeme Tita imao ogromne povlastice, kojih se nijesu željeli tek tako odreći. JNA je bila zakleta Titu na vjernost i poslije njegove smrti. Smatrala se njegovim kolektivnim nasljednikom i „verovala je da su socijalističko uređenje i ujedinjena jugoslovenska država preduslov za njeno postojanje” (V. Meier, *Jugoslavia: A History of Its Demise*, S. R. Ramet, London and New York, Routledge, 1995, 5; preuzeto iz: R. Dž. Krempton, *n.d.*, 343). Nakon svih dešavanja, „vojska je 19. marta 1991. godine objavila da neće dozvoliti da bude uvučena u političke rasprave oko budućnosti zemlje, ali je istovremeno upozorila da neće dozvoliti ni da se međurepublički sporovi pretvore u nasilje.” (R. Dž. Krempton, *n.d.*, 343). Sve gorenavedeno, u nastupajućim godinama, biće demantovano. Jer, baš kao i sama država, JNA se počela cijepati po nacionalnoj liniji, jer je sa druge strane činila kadrovsku bazu za formiranje paramilitarnih i paravojnih organizacija koje su sve češće upadale u sukob sa djelovima njenih komandi i jedinica. (M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 43).

³⁸ B. Kostić, „Narod želi da sačuva Jugoslaviju”, *Pobjeda* (Titograd), 6. XII 1990, 5, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 195.

³⁹ *Pobjeda*, br. 9199, 13. VII 1991, sa konferencije za štampu Mila Đukanovića u Rimu – *Potreban novi dogovor*, 3, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 196.

bude u jednoj državi. Međutim, čim bi došlo do jedne parcijalne federacije, ne postoji saglasnost u Bosni i Hercegovini i eto vam sukoba.⁴⁰

Čvrst stav je zadržao predsjednik Republike Slovenije Milan Kučan. On je smatrao da Slovenija treba da bude suverena, samostalna i nezavisna država, jer referendum koji je sproveden u Sloveniji krajem 1990. godine je obavezao slovenačko rukovodstvo da ne djeluje u okvirima federalne države, već da može pregovarati isključivo oko modela konfederacije – saveza država. Bilo je moguće samo ponuditi saradnju sa drugim državama na osnovu prethodno predloženog slovenačkog državnog statusa, bez obzira na koji način bi ta druga država bila organizovana.⁴¹ I predsjednik Republike Makedonije, Kiro Gligorov, predočio je stav po ovom pitanju. Zalagao se za jugoslovensku konfederaciju, koja bi bila sačinjena „kao zajednica slobodnih suverenih i dobrovoljno udruženih republika, koje se organiziraju kao moderne pravne i parlamentarne demokratske države. Jugoslovensku zajednicu smatramo da treba da sačinjavaju sve republike: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Slovenija i Srbija. Sve međusobno navedene republike međusobno bi morale jedna drugoj priznavati taj suverenitet i da njihove granice međusobno budu nepovredive...⁴²

Model „čvrste” i „moderne” jugoslovenske federacije (1990–1991)

Uprkos otvorenom protivljenju Slovenije i Hrvatske, bez mnogo obaziranja na suprotstavljena mišljenja, Srbija i Crna Gora su se aktivno zalagale za rekonstrukciju SFRJ. U prilog tome, kreirana je platforma za novo federalno uređenje i definisanje odnosa u državi pod nazivom *Koncept ustavnog uređenja Jugoslavije*, koju je donijelo Predsjedništvo SFRJ 17. oktobra 1990. Međutim, ovaj dokument je nastao bez saglasnosti slovenačkih i hrvatskih predstavnika, ali i uz rezerve makedonskih i bosanskih članova Predsjedništva.⁴³ Ali, to nije bilo sve. Tokom uređenja „nove” države bili su predviđeni centralni organi federacije, i to: Predsjedništvo, Savezna vlada, Savezna skupština, Vrhovni sud, Ustavni sud i Savezno javno tužilaštvo.⁴⁴ Na osnovu ovog modela, SFRJ je trebalo da promijeni ime u SRJ, koja bi nastavila svoje postojanje u međunarodnom sistemu kao demokratska federacija i bila definisana shodno načelima prava i sloboda čovjeka i građanina, vla-

⁴⁰ M. Bulatović, *ICTY vs Slobodan Milošević: Neizgovorena odbrana*, Zograf, Niš/ETRA, Podgorica, 2006, 46–47.

⁴¹ *Isto*, 44.

⁴² *Isto*, 35.

⁴³ Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 197.

⁴⁴ J. Trkulja, Dileme kraja Jugoslavije, *Časopis Filozofija i društvo*, V/1994, 293, preuzeto iz: *Isto*.

davine prava i socijalne pravde. Bila je to platforma koja se zalagala za okupljanje svih šest republika, čija se teritorija ne bi mogla mijenjati bez njihovog pristanka.⁴⁵

Za ovaj model preuređenja Jugoslavije posebno se zalagao predsjednik Republike Crne Gore Momir Bulatović, koji je imao viziju da Jugoslavija opstane kao jedinstvena država, na čvrstim federalnim osnovama. Odbacivao je mogućnost da se zemlja transformiše u konfederalni savez jugoslovenskih republika, čemu su težile Slovenija i Hrvatska. Isticao je da će Jugoslavija opstati u svojim granicama, odnosno da će je „narod sačuvati”, jer je „ona jača od političara koji žele da je demontiraju”. Punu podršku u realizaciji ove ideje Bulatoviću su pružili Milo Đukanović i Novak Kilibarda. Crnogorsko rukovodstvo se zalagalo „za crnogorsku državu u okviru federativne Jugoslavije”, odnosno za „modernu i efikasnu federaciju na koju smo spremni da prenesemo dio suvereniteta crnogorske države”.⁴⁶ Bulatović je isticao da je Jugoslavija kao jedinstvena država narodu potrebna, i da će je kao takvu narod sačuvati, jer će biti jača od političara koji žele da je sruše.⁴⁷ Tako je nastala čuvena parola: „federacija nema alternative”.⁴⁸ U sličnom maniru je rezonovao i Milo Đukanović, koji je na promociji u Spužu (2. decembra 1990), naglasio da u okviru postojanja SFRJ „ne dolazi u pitanje opstanak Crne Gore kao državne zajednice”, te da je vlast u Crnoj Gori posvećena njenom očuvanju, jer se istorijski stečena crnogorska državnost ne može osporavati.⁴⁹ Iz tog razloga, crnogorska vladajuća garnitura posmatra „Crnu Goru kao ravnopravnu federalnu jedinicu Jugoslavije, konstituisanu u okviru demokratske federativne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Mi ne mislimo da je Jugoslaviju potrebno bilo kome nametati, jer računamo da kod naroda i danas postoji potreba za Jugoslavijom. Računamo da je potrebno narodu dati priliku da se opredijeli u kojoj državi hoće da živi. Stoga podržavamo predlog Predsjedništva SFRJ da se o Jugoslaviji ne izjašnjavaju političke oligarhije, već da se o njoj izjasni narod. Koji narod neće da bude u Jugoslaviji, ne treba ga zadržavati. Jugoslavija jedino može postojati kao federacija.”⁵⁰

Van granica Crne Gore, Bulatović je imao podršku od Miloševića. Shodno tome, u Beogradu, 18. januara 1991. godine, upriličen je sastanak kome su prisustvovali Milošević i Bulatović. Tom prilikom zauzet je jedin-

⁴⁵ „Novo ime – Koncept ustavnog uređenja Jugoslavije“, *Pobjeda* (Titograd), br. 8937, 18. X 1990, 5, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 197.

⁴⁶ Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 199.

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ Ž. Andrijašević, *n.d.*, 29.

⁴⁹ „Za mir, slobodu i budućnost”, promocija SK CG u Spužu, *Pobjeda* (Titograd), 3. XII 1990, 5, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 200.

⁵⁰ Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 200.

stven stav prema crnogorskom viđenju preuređenja Jugoslavije, što je kasnije navodeno kao „transmisija Miloševićevih stavova i nacionalističkih krugova iz Srbije i van nje, koji su slijedili njegovu politiku.”⁵¹ Međutim, u Crnoj Gori, ovaj sporazum je izazvao oštru osudu Slavka Perovića koji je u tom periodu bio na čelu Liberalnog saveza Crne Gore. Po njegovom shvatanju, jedino i prihvatljivo rješenje bilo je da Crna Gora bude nezavisna, građanska država, koja neće pripadati nikakvnim konceptima koji mimoilaze i odstupaju od ideje crnogorske samostalnosti. Tako da je model srpsko-crnogorskog koncepta Jugoslavije, odnosno „čvrste” i „moderne” federacije zastupala samo Crna Gora i Srbija. Slovenija i Hrvatska su bile protiv ovog modela, dok su BiH i Makedonija bile manje glasne, ali je i njima, ovaj model bio suštinski neprihvatljiv.⁵²

Model „asimetrične” jugoslovenske federacije (1991)

Model „asimetrične” federacije je poznat i kao posljednja šansa za opstanak i oporavak Jugoslavije. Nazivan je još i „model ‘treće opcije’”, odnosno model „stepenaste federacije”.⁵³ Shodno navedenom političkom modelu, postojala je težnja da se postojeća jugoslovenska država preoblikuje u savez suverenih država, ali da kao jedinica ne izgubi svojstvo državnog subjekta u međunarodnim odnosima. Prijedlog je došao od Alije Izetbegovića, predsjednika BiH i Kira Gligorova, predsjednika Makedonije, a predstavljen je prilikom sastanka održanog 6. juna 1991. u vili *Stojčevac* kod Sarajeva. Polazna osnova *Platforme o budućoj jugoslovenskoj zajednici*⁵⁴ bilo je očuvanje Jugoslavije, pod uslovom da državi pripadne preneseni suverenitet, dok bi izvorni (suverenitet) ostao originalno svojstvo svake jugoslovenske republike pojedinačno.⁵⁵ Dakle, osnovna ideja se zasnivala na činjenici da između republičkih državnih predstavnika nije moguće postići kompromis, te je Alija Izetbegović predložio formiranje asimetrične federacije, gdje bi Hrvatska i Slovenija u budućoj jugoslovenskoj zajednici (izbjegavalo se ime Jugoslavija u državno-pravnom smislu riječi) imale labavije veze, dok bi preostale četiri republike bile čvršće povezane između sebe. Međutim, Izetbegovićev koncept⁵⁶ izlaska SFRJ iz političke krize naišao je na osudu javnog mnjenja u BiH, tako da je na vanredno održanoj konferenciji za novinare, ispred

⁵¹ *Isto*, 199.

⁵² *Isto*, 198-203.

⁵³ „Ni istočno ni zapadno”, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15331, 24. 2. 1991. 1, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 106-107.

⁵⁴ Momir Bulatović, *op. cit.*, 33.

⁵⁵ Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 210.

⁵⁶ Muslimanska bošnjačka organizacija i Srpska demokratska stranka su kritikovale i oštro osudile Izetbegovićev model preuređenja SFRJ.

Stranke demokratske akcije, u tom periodu čiji je on bio predsjednik, dodatno pojasnio svoje političke stavove sljedećim riječima: „Stvoren je utisak o svrstavanju Bosne i Hercegovine u ‘istočni blok’ (uz Srbiju i Crnu Goru) što naravno nikako ne stoji – rekao je Alija Izetbegović. Naglasio je da se ne radi o stvaranju nikakvih odnosa 4:2, kakav se utisak mogao steći, već 2+2+2, što znači da se BiH zalaže za koncept koji je u sredini između istočnog i zapadnog. To je tzv. trostepeno rješenje, pri čemu su Slovenija i Hrvatska prihvatile dvije-tri funkcije na nivou federacije, Srbi i Crnogorci se zalažu za federaciju, a mi i Makedonci ‘između tog dvoga’. To rješenje je podjednako daleko kako od Slovenije i Hrvatske, tako i od Srbije i Crne Gore. Situacija u Bosni i Hercegovini je takva da treba naći takvo rješenje gdje bi se zadovoljio suverenitet BiH i vezanost Hrvata i Srba za svoje matične republike. To je simetričan odnos, a sve drugo vodilo bi u građanski rat.”⁵⁷

Prema tom planu, glavni organi saveza jugoslovenskih republika bi bili: Skupština, Predsjedništvo – Kolektivni šef države i Savjet ministara, koji bi bili na paritetnoj osnovi i imali bi konfederalni karakter.⁵⁸ U navedenoj inicijativi, pravo naroda na samoopredjeljenje nije posmatrano sa nacionalnom ili etničkom konotacijom, već isključivo kao pravo republika – federalnih jedinica na samoopredjeljenje, ali i mogućnost da to pravo može koristiti svaka pojedinačna republika, nakon čega bi prerasla u samostalnu i suverenu državu.⁵⁹ Na osnovu Izetbegovićeve elaboracije, „u Platformi je potenciran ‘princip države i kontinuitet Jugoslavije, što je željela Srbija, odnosno ostaje i na načelima suverenosti republika, što je traženo u Sloveniji i Hrvatskoj’ (...) To su dva najspornija pitanja, ali se to dvoje da spojiti. Imamo situaciju u kojoj postoje republike sa pravom, ustavnom suverenosti priznatom ustavom Jugoslavije i ustavima samih republika. Postoji i faktička suverenost koja se ogleda u ponašanju tih republika kao suverenih delova Jugoslavije. To je nešto u čemu je učinjen istorijski korak napred i ne može se ići nazad. Stvaramo jednu tvorevinu koja jeste država. U tome je bitna razlika između slovenačko-hrvatskog koncepta i onog koji se nudi u Platformi, jer mi tvorevini koja će nastati dogovorom priznajemo karakter države u pravnom i faktičkom smislu, pošto joj stavljamo u kompetenciju čitav niz važnih poslova. To se posebno odnosi na ustavno uređenje u privrednom prostoru, sistemima ljudskih prava i prava manjina, domenu odbrane i inostranih poslova. Ja čak vjerujem da će se ona i zvati Jugoslavija i da tu neće biti mnogo problema.”⁶⁰

⁵⁷ V. Katz, *n.d.*, 105–106.

⁵⁸ J. Trkulja, *op. cit.*, 294, preuzeto iz: *Isto*.

⁵⁹ *Isto*.

⁶⁰ *Pobjeda* (Beograd), 5. VI 1991, 6 i „Rat u Sloveniji – Dokumenta Predsjedništva SFRJ 1991“, tom II, 19, preuzeto iz: Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 209–210.

Podsjetićemo da je predsjednik Kiro Gligorov nastojao da se SFRJ spasi, što je potvrdio u intervjuu za *Radio Slobodna Evropa*: „Ja sam bio pristalica toga da nađemo neki oblik konfederacije, ili nešto slično, da se baš ne rasturi sve što je zajednički građeno toliko godina. I nisam pri om mislio da to treba podržati zato što Makedonija nije mogla sama da opstane kao država, nego iz razloga da se ne rastoči, da se ne rasturi sve u šta je toliko godina ulagano i da onda svi zajedno stvorimo sebi nove probleme, konflikte, sukobe ... Kad počne krv da teče, onda su svi drugi argumenti slabi.”⁶¹

Naime, stavovi o ovoj inicijativi među predsjednicima jugoslovenskih republika bili su prilično različiti. Milo Đukanović, još dok je bio sekretar predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore, negativno je ocijenio slovenačke ustavne amandmane, iznoseći stav da asimetričnu federaciju vidi „kao pokušaj da se na mala vrata uvede konfederalni sistem u Jugoslaviji – takvi zahtjevi bili su 'jednostrani i egocentrični'.”⁶² Đukanović se u tom periodu snažno zalagao za održavanje postojećih dobrih odnosa sa Srbijom, jer oni nijesu predstavljali „srbizaciju” Crne Gore, a ni gubljenje nacionalnog identiteta⁶³, što kasnije svakako nije matrica njegove politike i vladajuće partije (Demokratske partije socijalista).

Nasuprot tome, Slovenija i Hrvatska su već bile zakoračile na put nezavisnih država, tako da im ponuđeni prijedlog nije bio prihvatljiv. Franjo Tuđman je ovu platformu u početku prihvatio, da bi kasnije, nakon što su je prihvatili Bulatović i Đukanović, povukao svoju saglasnost. Dakle, kako smo već naveli, tadašnji predsjednik Crne Gore Momir Bulatović prihvatio je ovaj model za preuređenje Jugoslavije, jer je ova inicijativa, kao takva predstavljala pokušaj „zrelog, realnog i trezvenog političkog kompromisa.”⁶⁴ Međutim, ubrzo je i Bulatović povukao saglasnost, zbog pritiska sa svih strana, ali i neslaganja sa svojim političkim partnerima. Podsjetićemo da se nova vlast u Crnoj Gori prvenstveno opredijelila za model čvrste i moderne federacije, sastavljene od šest jugoslovenskih republika, podržavajući ukidanje autonomnih jedinica (Vojvodina i Kosovo i Metohija), normiranih ustavom iz 1974. Usljedilo je razočaranje, jer je federalni koncept postao neprihvatljiv ostalim jugoslovenskim republikama, pa se Crna Gora priklonila konceptu skraćene i moguće Jugoslavije, unutar koje bi ona postojala i bivstvovala kao ravnopravna federalna jedinica, uz Republiku Srbiju.⁶⁵

⁶¹ O. Karabeg, Kiro Gligorov: Podela živog mesa. Radio Slobodna Evropa, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045336.html/> (april 2024).

⁶² K. Nikolić, *n.d.*, 37.

⁶³ *Politika*, 4. XI 1989, 7, preuzeto iz: *Isto*.

⁶⁴ M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 34.

⁶⁵ Š. Rastoder, N. Adžić, *n.d.*, 187.

YU samiti i tzv. „putujući cirkus”

Postojalo je mnogo susreta, rasprava i pregovora kako bi se našlo zajedničko, svima prihvatljivo rješenje za preuređenje i opstanak SFRJ. Ipak, u Beogradu, na proširenoj sjednici Predsjedništva SFRJ (21. 3. 1991), po red rasprave o ekonomskim pitanjima, postignuta je saglasnost da se u narednom periodu „organizuje serija sastanaka predsjednika republika i predsjednika predsjedništava republika, bez članova Predsjedništva SFRJ.”⁶⁶ Iz navedenog je proizašlo da je fokus stavljen na predsjednike jugoslovenskih republika, uz obavezu da redovno informišu Predsjedništvo SFRJ, Saveznu skupštinu i republičke parlamente o ishodima sastanaka.⁶⁷ U tom maniru, organizovano je i šest YU samita – susreta predsjednika jugoslovenskih republika, koji će, kako ćemo vidjeti kasnije, završiti neslavno. Tokom održavanja navedenih susreta, nastao je i čuveni izraz „putujući predsjednički cirkus”⁶⁸, koji su mnogi novinari rado upotrebljavali prilikom opisivanja redovnog predsjedničkog sastančenja, bez postizanja adekvatnih rezultata. Trošili su vrijeme i resurse, a opet nijesu uspijevali da riješe suštinska pitanja. Republički predsjednici su se iscrpljivali nekim manje značajnim, čak i bizarnim sitnicama.⁶⁹ Možda najslikovitije je YU samite opisao Momir Bulatović u svojim memoarima: „Bio sam dio jednog neuspješnog tima, skupine ljudi po svemu nedoraslih poslovima koji su im zapali u udio. Jedni nisu htjeli da sporazum bude postignut. Drugima je bilo rečeno da nikako ne dozvole da do njega dođe. Treći nisu znali kako da se sporazumi-ju čak i na onim pitanjima koja su mogla biti nesporna... Ali, zar je sad to, uopšte važno? Ne ulazeći u motive, neuspjeh je jedino što će se pamtili iz ovih aktivnosti.”⁷⁰

Ipak, da se vratimo na tih šest sastanaka. Prvi je održan u vili *Dalmacija* kraj Splita, 28. marta 1991. Predsjednike jugoslovenskih republika ugoštio je Franjo Tuđman, u rezidenciji koja je sagrađena za Tita, dok je protokol odisao historijom i imao tragove austrougarske monarhije. Ovakav doček nametnuo je kasnijim domaćinima visoke standarde. U narednom periodu, više energije i pažnje biće usmjereno na samu organizaciju samita, nego na političke pripreme.⁷¹ Jer, održani sastanak nije uspio da približi različita gledišta

⁶⁶ „Komentari sjednice Predsjedništva SFRJ: Alija Izetbegović: Jedinstveni privredni prostor“, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15357, 22. 3. 1991. 6, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 108.

⁶⁷ „Komentari sjednice Predsjedništva SFRJ: dr Franjo Tuđman: težište dogovaranja u republikama“, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15357, 22. 3. 1991. 6, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 109.

⁶⁸ M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 33.

⁶⁹ *Isto*, 29.

⁷⁰ *Isto*, 29–30.

⁷¹ *Isto*, 30–31.

republičkih vođa. Zapravo, situacija je postala znatno neizvjesnija usljed plitvičkih događaja i informacije da se Krajina teritorijalno priključuje Srbiji.⁷² Pored navedenog, na stvaranje napete atmosfere tokom trajanja ovog YU samita, uticalo je protestovanje okupljenih građana na rivi u Splitu, gdje je zapaljena jugoslovenska zastava, a na ovom protestu je izveden zaključak da Hrvatska treba da bude samostalna i suverena država, van jugoslovenske zajednice.⁷³ Takođe, razgovori republičkih predsjednika su se odvijali iza zatvorenih vrata, bez prisustva medija, da bi kasnije bila održana konferencija za novinare, na kojoj su učesnici samo potvrdili da nijesu uspjeli da dođu do dogovora, te da treba da nastave sa razgovorima.⁷⁴

Drugi sastanak je održan u zgradi Predsjedništva Srbije, u Beogradu, 4. aprila 1991. Kao glavna tema nametnuo se referendum, kao legalno i legitimno sredstvo izražavanja volje jugoslovenskih naroda, kako bi samostalno odlučili o budućnosti svoje zemlje. Svako od njih se zalagao za „svoje” (prethodno opisane) modele reformi SFRJ, od kojih politički lideri nijesu odstupali. Sastanak nije donio ništa novo, osim konstatovanja već poznatih stavova i dubokih razlika u sagledavanju budućnosti jugoslovenskih republika/SFRJ.⁷⁵

Neposredno prije održavanjem trećeg YU samita, 9. aprila 1991. je organizovan Samit Evropske zajednice (EZ) u Luksemburgu, na kome je poručeno da ukoliko Jugoslavija želi da bude dio EZ (njena pridružena članica), mora sačuvati svoj teritorijalni integritet i jedinstvo. Uz napomenu da teritorijalne granice ne mijenja, jer je to posebno problematično i osjetljivo pitanje za evropske zvaničnike.⁷⁶

Treći po redu sastanak je održan na Brdu kod Kranja, 11. aprila 1991. Predsjednici Slovenije i Hrvatske su predložili razrađen koncept zajednice suverenih država. Crna Gora i Srbija su bile za očuvanje Jugoslavije. Stav Makedonije nije bio konačan sve do sastanka u Sobranju, ali je ipak bio više okrenut ka savezu suverenih država koje bi imale međusobne veze, po ugledu na EZ. Predsjednik BiH se uzdržavao od zauzimanja strane, govoreći o referendumu na kome će građani odlučiti o daljim koracima i budućnosti zemlje.⁷⁷ Na konferenciji za novinare, republički lideri su govorili da su postignuti određeni pomaci u pregovorima, odnosno da su se izdvojile dvije opcije: zajednica suverenih republika u državi koja bi imala međunarodno-pravni

⁷² „Zemlja nakon plitvičkih događaja: Posljednja vijest: Krajina se priključuje Srbiji“, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15367, 29. 3. 1991. 1, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 110.

⁷³ „Protest“, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15363, 28. 3. 1991. 1, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 110.

⁷⁴ V. Katz, *n.d.*, 110.

⁷⁵ M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 31–32.

⁷⁶ „Samit EZ-a o Jugoslaviji: Granice se ne mogu mijenjati“, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15376, 10. 4. 1991. 1, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 114.

⁷⁷ M. Bulatović, *Pravila ćutanja*, 32.

subjektivitet („drugačija Jugoslavija” koju su zagovarali Milošević i Bulatović) i zajednica suverenih država (koje bi bile interesno udružene), od kojih bi svaka imala zaseban međunarodni suverenitet (model koji su zagovarali Kučan i Tuđman).⁷⁸ Na ovom samitu, Kučan je informisao svoje kolege da je Republika Slovenija donijela (plebiscitarnu) odluku i da će započeti proces osamostaljenja, te postati nezavisna i samostalna država.⁷⁹

Četvrti susret je bio u vili *Biljana* na Ohridskom jezeru (nekadašnja Titova rezidencija), 18. aprila 1991. Domaćin ovog YU samita bio je Kiro Gligorov. Na ovom sastanku su navedene četiri tačke dnevnog reda: prva se odnosila na zajedničke interese i dalje funkcionisanje i aktivnosti buduće državne zajednice, druga se ticala prelaznog perioda i funkcionisanja zajedničkih organa države (uvodno izlaganje je imao Milošević), treća tačka je bila posvećena zajedničkim obavezama jugoslovenskih republika (govornik: Milan Kučan) i četvrta se ticala pronalaženju načina za rješenje jugoslovenske krize, posmatrano sa međunarodnog aspekta (uvodno izlaganje je imao Tuđman).⁸⁰

Ishod ovog sastanka bio je zaključak koji nije mogao biti ispoštovan, a ticao se održavanja referenduma u svim jugoslovenskim republikama. Cilj je bio da se građani izjasne da li su za model saveza suverenih država ili pak za opstanak federacije. Ideja je bila primamljiva, ali nerealna. U međuvremenu je došlo do pogoršanja srpsko-hrvatskih odnosa u zemlji, što je zakomplikovalo i predsjednička okupljanja, tako da su kritike javnosti bile sve češće i svakako opravdane.⁸¹

Na Cetinju je bio održan peti sastanak predsjednika jugoslovenskih republika. Događaj je održan u *Plavom dvorcu* 29. aprila 1991, koji je usljed zapuštenosti zahtijevao renoviranje i velike pripreme, što je naišlo na kritiku medija. Sa druge strane, sve učestaliji oružani sukobi dodatno su obesmišljavali ove predsjedničke samite. Hrvatski Sabor je sazvao referendum, pod izgovorom da se ne može pronaći zajednički dogovor. Predsjednik Izetbegović i Gligorov su najavili zajedničku platformu za posljednji sastanak. Štaviše, na konferenciji za štampu, novinari su postavljali pitanja koja su se ticala rata, da li postoji odgovornost za sve ono što se desilo i ono što tek slijedi. Milošević i Bulatović su govori da su svjesni situacije i da osjećaju veliku odgovornost, dok su Kučan i Tuđman govorili da postoji opasnost, da oni nijesu ni najmanje krivi, i svu krivicu su

⁷⁸ „Napredak u dogovoru”, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15378, 12. 4. 1991. 1, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 115–116.

⁷⁹ „Treći susret YU predsjednika: O Jugoslaviji će odlučiti plebiscit”, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15378, 12. 4. 1991. 1.

⁸⁰ „Jugoslavija u četiri tačke”, *Oslobođenje* (Sarajevo), br. 15383, 18. 4. 1991. 1, preuzeto iz: V. Katz, *n.d.*, 118–119.

⁸¹ M. Bulatović, *Pravila čutanja*, 32.

svaljivali na „nedemokratske i rušilačke elemente”, misleći prije svega na Srbe u svojim sredinama.⁸²

Posljednji, šesti sastanak je održan u vili *Stojčevac*, pokraj Sarajeva, 6. juna 1991. Samit je trebalo da bude usmjeren ka *Platformi o budućoj jugoslavenskoj zajednici*, koja je predstavljala zajedničku inicijativu predsjednika Izetbegovića i Gligorova. Iako je ideja bila ambiciozna, radilo se o spajanju nespojivih elemenata, što je uskraćivalo suštinsko rješenje. Očekivalo se odbijanje od strane Miloševića, Međutim, tokom privatnog razgovora Bulatovića i Miloševića, Bulatović je uspio da promijeni Miloševićevo mišljenje. Složio se sa njim da je dokument konfuzan i zbrkan, ali odlučio je da ga prihvati, što je savjetovao i Miloševića. Bulatovićevi razlozi su bili prilično jasni: „predlog je predstavljao mehanički kompromis federalnih i konfederalnih rješenja. Sem toga, zagovarao je legalizam, usljed čega su federalni elementi (koji nama odgovaraju) mogli biti primjenjivi, a konfederalni su bili u zoni koju je tek trebalo dogovarati. Predlog je, nadalje, sadržavao rokove za realizaciju (jedna od pet godina), što je nama posebno odgovaralo, jer se, na taj način, odlagala realizacija već donesenih odluka o proglašenju nezavisnosti nekih republika i sukobi koji su visili u vazduhu. Posebno je bilo važno da se predlog prihvati zbog lociranja krivice. U ovako užarenoj političkoj atmosferi, ko odbije kompromis, biće označen krivcem za sve i svašta. Bio sam potpuno siguran da, ako mi prihvatimo i podržimo dokument Izetbegovića i Gligorova, Tuđman i Kučan to neće moći da urade. Pa, ako je neka stvar već osuđena na neuspjeh, završio sam logiciranje, zašto da to bude formalno zbog nas, a ne nekog drugog?”⁸³ Shodno navedenom, Milošević je prihvatio Platformu, što je natjeralo Tuđmana da uprkos svojoj ranijoj odluci, naknadno povuče prethodno dati pristanak. Tako je i ovaj sastanak protekao bez postizanja konsenzusa. Prilika je bila propuštena. Nije pronađeno rješenje. Kasnije će se ovih šest predsjednika sretati, učestvujući u pregovorima i mirovnim konferencijama, ali uvijek putem nekog posredovanja, pod međunarodnim patronatom. Jer, kako je naveo Momir Bulatović: „Ma koliko neko umišljao da je u ulozi kralja, svi smo ovdje tek pioni jedne šire strategijske igre.”⁸⁴

Umjesto zaključka

Inicijative za preuređenje SFRJ bile su uvod u rat, koji je buknuo prvo u Sloveniji, pa se za kratko vrijeme proširio na Hrvatsku i BiH. Ipak, razlozi za raspad SFRJ se ne nalaze samo u međurepubličkim problemima

⁸² *Isto*, 33.

⁸³ M. Bulatović, *n.d.*, 34–35.

⁸⁴ *Isto*, 36.

i političkim mimoilaženjima koji su se razbuktavali tokom raspada ove velika države, već i usljed postojanja dubokih korijena u ideologiji odumiranja države.⁸⁵ Prema riječima profesora Dejana Jovića, Jugoslavija je „bila država koja je odumrla. Njena je elita, vjerujući u koncept o odumiranju države, decentralizirala i oslabila funkcije države do te mjere da je država postala nemoćna da se odupre unutrašnjim i vanjskim izazovima; ideološkim alternativama koje su se pojavile u drugoj polovici osamdesetih godina dvadesetog stoljeća.”⁸⁶

Pa tako, pored buđenja nacionalizma, očigledno je bilo urušavanje privrede, što su jugoslovenski političari odbijali da uvide, prividno održavajući *status quo*. SFRJ se suočavala i sa velikim poteškoćama prilikom rješavanja unutrašnjeg i spoljnog (20 milijardi dolara) duga. Pokušaji pokretanja reformi nijesu urodili plodom. Pojavljivali su se problemi koji su godinama ostavljani po strani, a koji su samo doprinosili urušavanju odnosa među republikama, jer su državnim institucijama bile hitno potrebne ozbiljne reforme. Svjetska kriza i kriza sistema, samo su otežavale nastalo stanje u Jugoslaviji.⁸⁷ Takođe, nije postojalo ni iskrene želje, ni posvećenosti u pronalasku rješenja jugoslovenske krize, jer su republičke elite držale sve konce u svojim rukama, te uporno pokretale podjele, raspirivale mržnju i nanovo otvarale osjetljiva (nacionalna i vjerska) pitanja, ne birajući sredstva u opstanku na vlasti. „Dogodilo se, međutim, da je Jugoslavija postala najtamnija točka europske mape s kraja dvadesetog stoljeća; jedino područje u Europi na kojem su se razbuktala neprijateljstva, uključujući potom i dugogodišnje ratovanje između nekadašnjih susjeda, srodnih naroda koji su u autoritarnom sistemu živjeli u miru i solidarnosti, da bi uvođenjem demokracije zaratili. Dok se Europa ujedinjavala i gradila nove mostove razumijevanja i suradnje, Jugoslavija je buktila u plamenu destrukcije. Ne samo da je takav razvoj događaja iznenadio mnoge; on je zaprepastio svijet do te mjere da je intervencija postala neizbježna.”⁸⁸

Samim tim, završetak Hladnog rata označio je nestanak nakadašnjih velikih socijalističkih federacija na evropskom tlu. Među njima, u istoriji je ostala i SFRJ. Na prostoru Zapadnog Balkana nastale su prilično male države, koje su uporno pokušavale da izbrišu svoju prošlost. Takvim djelovanjem na međunarodnoj sceni, postale su pokorne Zapadu, te nastojale da redefinišu svoju unutrašnju i spoljnu politiku, u skladu sa evropskim i evroatlantskim vrijednostima, čineći jasan otklon od „druge Jugoslavije” (1945–1990). Među bivšim jugoslovenskim republikama, Slovenija i Hrvatska su

⁸⁵ D. Jović, *n.d.*, 15.

⁸⁶ *Isto*, 14.

⁸⁷ S. Biserko (ur.), *n.d.*, 25–27.

⁸⁸ D. Jović, *n.d.*, 10–11.

bile zemlje koje su se zahvaljujući posredstvu međunarodne zajednice, prve izborile za samostalnost (25. jun 1991). Bile su istinski posvećene reformama i dubinskoj integraciji evropskih i evroatlantskih vrijednosti, jer je njihova težnja bila usmjerena ka članstvu u Evropskoj uniji i Sjevernoatlantskom ugovoru (NATO-u). Sve ostale bivše jugoslovenske države su besciljno lutale, u pokušaju da slijede hrvatski i slovenački primjer.⁸⁹

Ipak, nakon referenduma o državno-pravnom statusu Crne Gore (1. mart 1992), crnogorski građani su odlučili da žele da nastave život u zajednici sa Srbijom, pri čemu je nastala dvočlana federacija SRJ (27. aprila 1992). Međutim, ova „treća Jugoslavija” bila je samo blijeda slika nekadašnje SFRJ, jer je tokom decenije postojanja bila suočena sa mnogobrojnim unutrašnjim i spoljnim problemima (sankcije Ujedinjenih nacija, inflacija, izolacija zemlje, pad životnog standarda, nezaposlenost, otvaranje kosovskog pitanja, NATO bombardovanje, itd.). Iz godine u godinu, razlike i mimoilaženja između Crne Gore i Srbije su bile sve veće i očiglednije. Umiješala se i međunarodna zajednica sa Havijerom Solanom (*Javier Solana*), visokim predstavnikom EU, kada je i nastala Državna zajednica Srbija i Crna Gora (2003)⁹⁰. Ta politička kreacija bila je kratkog daha, jer je imala definisan „rok trajanja”⁹¹. Već 2006. godine, Crna Gora se izborila za državnu samostalnost, te je svim silama pokušavala da „nadomjesti integracioni zaostatak u odnosu na Hrvatsku i Sloveniju, dok se Srbija borila sa obnovljenom državnošću, ne uspijevajući da riješi unutrašnja pitanja, a kamoli da definiše spoljnopoliitičke prioritete države.”⁹²

Nakon svega navedenog, uslijedile su godine koje su u sjenci ostavile XX vijek. Integracija i regionalna saradnja obilježice godine koje dolaze, iako će ZB uvijek predstavljati „(geo)politički poligon” svjetskih aktera koji će dokazivati svoju snagu i moć na ovom prostoru, koji je zadržao konotaciju nerazvijanog i divljeg okrajka Evrope.

⁸⁹ M. Šorović, *Uticao Crne Gore na spoljnu politiku Savezne Republike Jugoslavije i Državne zajednice Srbija i Crna Gora (1992-2006)*, doktorska disertacija, Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2024, 252-253.

⁹⁰ Ova zajednica je nastala preuređivanjem odnosa Crne Gore i Srbije, tačnije, potpisivanjem *Beogradskog sporazuma (14. mart 2002)*, te je predstavljala uniju/savez polunezavisnih država.

⁹¹ Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, CICG, Podgorica, 2006, 271.

⁹² *Isto*.

Mira ŠOROVIĆ

“UNKNITTING YUGOSLAV KNOTS” AND POLITICAL INITIATIVES
FOR THE REORGANIZATION OF THE SFRY (1989-1991)

Summary

The dissolution of the SFRY was a complex and protracted process, rather than an abrupt event. In accordance with the historical context, many factors contributed to this significant geopolitical transformation. Firstly, it was gradual decline, because the SFRY was a federation which experienced internal crises in the 1980s. These crises marked the beginning of the SFRY's disintegration. Thus, in a way to prevent war and ethnic conflicts, various initiatives aimed to salvage Yugoslavia. However, these efforts lacked genuine commitment. Three distinct political approaches/conflicting political initiatives emerged during the reorganization of the SFRY: confederal model (Slovenia and Croatia advocated for a confederal model, emphasizing greater autonomy for individual republics within a loose federation); federal concept with centralist elements (Montenegro and Serbia) favored a federal structure with centralist features, seeking a stronger central government; and confederal-federal model (Bosnia and Herzegovina and Macedonia attempted to reconcile opposing currents by proposing a hybrid confederal-federal model for Yugoslavia's state organization).

In spite of these initiatives, the political system as a whole was like resembled “traveling circus”. Despite their attempts to project significance, the presidents of the former Yugoslav republics were essentially mere pieces - pawns in a larger (geo) strategic game. The second Yugoslavia broke up into dependent mini-states ruled by local rulers from the majority ethnic or confessional groups in their respective former republics, largely due to the alliance of domestic and foreign ruling classes.

To sum up, the disintegration of the SFRY was a complex process driven by internal dynamics, competing ideologies, and outside forces. It had a long-lasting effect on the area and provided a case study on the difficulties associated with nation-building and changes in geopolitics.

Literatura

Ademović, S., Identitet kao osnova evropeizacije Zapadnog Balkana, *Humanističke studije*, br. 6, (2019), 33–45.

Anastasakis, O., Post-1989 Political Change in the Balkan States: The Legacy of the Early Illiberal Transition Years, *Perceptions*, 18/2, (Summer 2013), 91–112.

Andrijašević, Ž. M., *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*, Conteco, Bar, 1999.

Andrijašević, Ž., Rastoder, Š., *Istorija Crne Gore*, CIG, Podgorica, 2006.

- Biserko, S. (izd.), *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2021.
- Biserko, S. (ur.), *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, 53.
- Bulatović, M., *ICTY vs Slobodan Milošević: Neizgovorena odbrana*, Zograf, Niš/ETRA, Podgorica, 2006.
- Bulatović, M., *Pravila ćutanja*, Vukotić Media, Beograd, 2020.
- Cohen, R., A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film, *New York Times*, section 2, 12 March 1995, 24.
- Crnobrnja, M., *The Yugoslav Drama*, second edition, McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston, London and Ithaca, 1996.
- Demirtaş, B., Introduction: From the Balkan Wars to a Balkan Peace – A Century of Conflicts and Challenging Transformations, *Perceptions*, 18/2, (Summer 2013), 1–4.
- Howden Smith, A. D., *Fighting the Turks in the Balkans, An American's Adventure with the Macedonian Revolutionaries*, G. P. Putnam's, New York/London, 1908, 1–3.
- Jezernik, B., *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 2007, 24.
- Jović, B., *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*, Politika, Beograd, 1995.
- Jović, D., *Jugoslavija država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije*, Prometej, Zagreb/Samizdat B92, Beograd, 2003.
- Karabeg, O., Kiro Gligorov: Podela živog mesa. *Radio Slobodna Evropa*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1045336.html/> (april 2024).
- Katz, V., Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive na prijedlog Platforme Izetbegović – Gligorov u kontekstu raspada Jugoslavije, 104, u: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, *Ideje o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina*, Edicija zbornici, knjiga 13, Sarajevo, 2021, 101–137.
- Krempton, R. Dž., *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Clio, Beograd, 2003.
- Nikolić, K., *Jugoslavija, poslednji dani (1989-1992)*, I: *Svi Srbi u jednoj državi*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2018.
- Rastoder, Š., Adžić, N., *Moderna istorija Crne Gore 1988–2017. Od prevrata do NATO pakta*, Daily Press – Vijesti, Podgorica, 2020.
- Selenić, S., Jugoslovenska diplomatija 1945–1950: stvaranje partijske diplomatije, *Annales for Istrian and Mediterranean Studies: Series Historia et Sociologica*, 24/4 (2014), 553–562.
- Šorović, M., *Uticao Crne Gore na spoljnu politiku Savezne Republike Jugoslavije i Državne zajednice Srbija i Crna Gora (1992–2006)*, doktorska disertacija, Humanističke studije Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2024.
- Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX Vek, Beograd, 2006.
- Treći program Radio Beograda, br. 141-14, I-II/2009.

ИЗВОРИ

Božena MILJIĆ*, bozenam@t-com.me
Mateusz SOKULSKI**, mateuszsokulski@gmail.com

IZ ARHIVA HENRIKA BATOVSKEGO¹

ABSTRACT: *The paper focuses on the content of the personal archive of Henryk Batowski, a Polish Slavist, historian and university professor. The archive is preserved at the Polish Academy of Arts in Krakow. It contains personal documents of Batowski, historical, and literary studies and papers, as well as his correspondence with colleagues from Slavic countries. In this paper, we focus on the correspondence between Batowski and Montenegrin historian Risto Dragičević, regarding the journal "Istorijski zapisi". Furthermore, we bring two reports written by Henryk Batowski, on the situation in the Kingdom of Yugoslavia between the two World Wars.*

KEYWORDS: *Prof.dr Henryk Batowski, Slavic Committee, Yugoslavia, Risto Dragičević, Istorijski zapisi, Svetozar Pribičević, Hitlerism*

Henrik Batovski (Henryk Batowski) je bio poljski istoričar, slavista i univerzitetski profesor. Rođen je 1907. godine u Lavovu, u današnjoj Ukrajini, gradu koji je tada pripadao Habsburškoj monarhiji, a poslije Prvog svjetskog rata jednom od kulturnih centara nezavisne Poljske. Preminuo je u Krakovu, u Poljskoj 1999. godine. U svojoj dugoj karijeri Batovski se bavio naučnim istraživanjem istorije i kulture slovenskih zemalja, kao i naučnim izdavaštvom.

Karijeru je započeo u rodnom Lavovu, gdje je od 1931. godine bio zaposlen kao predavač na Katedri za srpsko-hrvatski jezik na Univerzite-

* Autorica je viša istraživačica na Istorijskom institutu Crne Gore. /The author is a Senior researcher at the Historical institute of Montenegro.

** Autor je asistent profesor na Institutu istorije na Šleskom univerzitetu i specijalista na Institutu nacionalnog sjećanja u Katowicama, u Poljskoj. /The author is an assistant professor at the Historical institute of the Silesia University and a specialist at the Institute of National Memory in Katowice, Poland.

¹ Rad je nastao kao rezultat boravka autorke na Jagelonskom univerzitetu u Krakovu januara 2024. godine, finansiranom kroz stipendiju Univerziteta Crne Gore za kraće istraživačke boravke u inostranstvu.

tu Jana Kazimira. Život u Poljskoj u vrijeme jačanja nacističke Njemačke i surovih obračuna sa naistomišljenicima odrazio se i na Batovskog. Godine 1939. zatekao se u Krakovu, gdje je prethodno preuzeo posao lektora češkog jezika na Jagelonskom univerzitetu. Tokom njemačke okupacije grada, nacističke vlasti pokrenule su Sonderaktion Krakau, akciju protiv univerzitetskih profesora i akademika sa Jagelonskog univerziteta. U sklopu ove akcije i Henrik Batovski je, sa drugim kolegama profesorima, bio uhapšen i interniran u logor Zahrenshauzen, a potom i u logor Dahau.² Vrijedi pomenuti i to da je značajnu ulogu u oslobađanju dijela profesora privedenih u ovoj akciji odigrao književnik Ivo Andrić, tada jugoslovenski ambasador u Berlinu.³

Nakon internacija u njemačkim koncentracionim logorima, Batovski se vratio u Krakov gdje je od 1942. godine, pod pokroviteljstvom Poljske Podzemne Države, držao predavanja organizovana u tajnosti.⁴ I po završetku Drugog svjetskog rata nastavio je da predaje na Jagelonskom Univerzitetu, fokusirajući svoj naučni rad na južnoslovenske zemlje u XIX i XX vijeku.

Henrik Batovski je bio predsjednik Slovenskog komiteta u Poljskoj i glavni urednik časopisa *Życie Słowiańskie* (Slovenski život). Prihvatio je novi komunistički sistem, uveden u Poljskoj poslije rata. Ipak, i pored lojalnosti novom režimu, kada je došlo do zatezanja političke sprege u vrijeme sve jače staljinizacije, 1951. godine je lišen profesorske pozicije u Krakovu i tek nakon popuštanja političke situacije poslije Staljinove smrti omogućen mu je povratak na najstariji poljski Univerzitet.⁵

U svojoj studiji, poljska istoričarka Marcela Grušik bavila se doprinosom Henrika Batovskog u promociji ideje slovenskog jedinstva u Poljskoj poslije Drugog svjetskog rata. Ona je pratila rad Batovskog u okviru Slovenskog komiteta koji je djelovao kao okupljajuća snaga za promociju ideje sve-

² Batowski, Henryk. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024. Pristupljeno 4.6.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/batowski-henryk>

³ Živančević, Milorad, *Andrić u Poljskoj*, „Zbornik Matice srpske za slavistiku”, 1985, br. 28, str. 7-43. Pristupljeno 9.9.2024. (https://www.rastko.rs/rastko-pl/umetnost/knjizevnost/studije/mzivancec-andric_1.php).

⁴ Poljska Podzemna Država- pojam za ilegalnu organizaciju u Poljskoj koja je u vrijeme Drugog svjetskog rata okupljala niz različitih političkih formacija koje su priznavale Poljsku Vladu u Izbjeglištvu u Londonu i njihove ekspoziture u Poljskoj- Delegaturu Vlasti za Domovinu i Komandanta Oružanih Snaga. Zapravo, sve organizacije osim komunista bile su članice Poljske Podzemne Države. Poljska Podzemna Država je organizovala otpor protiv dva okupatora (Njemaca i Sovjeta), kao i tajnu nastavu i druge društvene aktivnosti. U: Brzoza, Czeslav, A. L. Sowiński, *Historia Polski 1918-1945*, Krakow, 2006, str. 611-626.

⁵ Mania, A, Henryk Batowski (1907-1999), u: A. Zięba (ur.), *Jubileuszowa księga nauk politycznych Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Krakow, 2015. str. 171-173.

slovenskog jedinstva široj javnosti. Grušik je istakla da su Batovski i ostali članovi Slovenskog komiteta na ovu organizaciju gledali kao na "svetionik poslijeratnog evropskog mira i protivmjeru protiv prekomjerne dominacije bilo koje države", sa konačnim ciljem uspostavljanja i održavanja spolj-nopolitičke bezbjednosti i nezavisnosti slovenskih zemalja.⁶

Batovski je bio redovni član Poljske akademije umjetnosti i otuda se i njegov lični legat čuva upravo u ovoj ustanovi. Arhiv Henrika Batovskog bogat je dokumentima i drugom građom, s obzirom na to da se većinu svog dugog života bavio naukom i diplomatijom. Zainteresovan prvenstveno za slovenske zemlje, u njegovoj arhivskoj građi mogu se naći dokumenti i analize vezane za poljske odnose sa gotovo svim slovenskim zemljama, pa tako i Jugoslavijom (Kraljevinom, kao i SFR). Veliki dio tih analiza i tekstova objavljen je u formi članaka u časopisu *Życie Słowiańskie*.

Ako se fokusiramo samo na građu vezanu za Jugoslaviju i njene republike, može se primijetiti veliki broj analiza i studija o istoriji i kulturi jugoslovenskih naroda. Valja pomenuti da je u razdoblju od 1930. do 1935. godine Batowski puno vremena proveo na Balkanu, najduže upravo u Jugoslaviji, baveći se dopisništvom za poljske časopise *Ślowo Polskie* i *Kurier Warszawski*.⁷

Većina dokumenata je pisana na poljskom jeziku. Fascikle koje se odnose na istoriju i kulturu jugoslovenskog prostora su: K III-151, Henryk Batowski (I/54; I/62; I/106; I/143; I/180; I/181;) u kojima se nalaze dokumenti i izvještaji vezani za Jugoslaviju i jugoslovenske narode, a koje je Batowski najčešće objavljivao u časopisu *Życie Słowiańskie*. Dvije fascikle, označene brojevima K III-151/ 434 i K III-151/ 435 sadrže bogatu korespondenciju sa kolegama, vođenu tokom 1948. i 1949. godine.

Pored naučnih studija, u arhivi Henrika Batovskog, u fascikli I/146, nalazi se dokumentacija vezana za Njegošev *Gorski vijenac*, kao i stručna analiza "Piotr II Petrowic o Polsce i w Polsce" (Petar II Petrović o Poljskoj i Poljacima). Ovdje se može pronaći prevod *Gorskog Vijenca* na poljski jezik, koji je Henrik Batovski uradio i objavio sa komentarima i obrazloženjima vezanim za kritike koje je na račun prevoda dobio. Prvo izdanje iz 1932. godine je objavljeno u Varšavi.⁸ Drugo izdanje iz 1958. godine objavljeno je u Vroclavu, uz pomoć Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore, koji je Batovskom omogućio da boravi i istražuje na Cetinju tokom 1956. godi-

⁶ Gruszczyk, Marcela Kinga, *Henryk Batowski's Involvement in Promoting the Idea of Slavic Unity in Poland after the Second World War*, *Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne*, Polska Akademia Umiejętności, vol. 32, 2023, pp. 120-130, DOI:10.4467/2543733XS SB.23.003.18429.

⁷ Majkowska, Rita (ur.), *Henryk Batowski 1907-1999*, Kraków 2003, str. 9.

⁸ Petrović Njegoš, Petar II, *Górski Wieniec, przełożył i opracował Henryk Batowski*, Dom Książki Polskiej, Warszawa 1932.

ne.⁹ Ovo je poznati, već objavljen arhivski materijal (koji je Batovski štampao), ali u fascikli se svakako mogu pronaći zanimljivi komentari vezani za sam prevod, za Petra II Petrovića Njegoša i Henrikovo viđenje crnogorske historije u ovom periodu. Fascikla pod brojem I/146- "Piotr II Petrowic o Polsce i w Polsce", "Gorski Wieniec", formirana je u martu 1947. godine. Tekstovi su na poljskom i srpsko-hrvatskom jeziku, a pored kucanog teksta *Gorskog vijenca* na poljskom jeziku, ovdje se nalazi i original prevoda, pisan rukom. Julian Kornhauser, poljski pisac i istraživač književnosti naroda Jugoslavije, naveo je da je prvo izdanje *Gorskog vijenca* objavljeno u seriji „Biblioteka Jugosłowiańska” koju je uređivao Julije Benešić, pisac porijeklom iz Iloka, poznavalac poljske književnosti, a jedno vrijeme jugoslovenski diplomata u Poljskoj. Prevod *Gorskog vijenca* iz 1932. godine bio je prva knjiga u XX vijeku koju je sa jugoslovenskih jezika preveo jedan Poljak. Drugo izdanje *Gorskog vijenca* sa opširnijim uvodom, književni kritičari smatraju obimnom i značajnom studijom o kulturi i istoriji Crne Gore, objavljenoj na teritoriji Poljske.¹⁰

Poznavanju književnih odnosa Poljaka i Jugoslovena doprinijela je i još jedna publikacija Batovskog- *Mickiewicz a Słowianie do 1840 r.* (Mickjevič i Sloveni do 1840. godine), štampana u Lavovu 1936. godine. Batovski je u ovoj knjizi analizirao interesovanje i fascinaciju Adama Mickjeviča, najvećeg poljskog romantičarskog pisca, političkom situacijom na Balkanu, istovremeno naglasivši i značaj veza koje je Mickjevič uspostavio sa književnim društvima sa balkanskog prostora.¹¹

Iako je poljski jezik dominantan u građi, neki od materijala su pisani i na srpsko-hrvatskom jeziku, a posebno korespondencija sa jugoslovenskim naučnicima, sa kojima je Batovski održavao naučne i prijateljske kontakte.

Tako možemo vidjeti da je Batovski održavao intezivne kontakte sa crnogorskim istoričarem Ristom J. Dragičevićem, a njihova korespondencija sačuvana je i u privatnoj građi Batovskog, u fascikli (K III-151, *Korespondencja, 1949 A-Ins*). Vrijedno je napomenuti i da je upravo Risto Dragičević napravio prikaz prevoda *Gorskog vijenca* Henrika Batovskog u časopisu *Zapisi*.¹²

Henrik Batovski i Istorijski zapisi

Nije neobično sto je Henrik Batovski vodio korespondenciju sa Ristom Dragičevićem. Pored toga što je Batovski nastojao da održava vezu sa

⁹ Batovski, Henryk, *Jedan prilog pitanju: Njegoš i 1848*, Istorijski zapisi 4/1965, str. 654.

¹⁰ Kornhauser, Julian, *Henryk Batowski jako badacz literatur południowosłowiańskich*, [u:] Henryk Batowski 1907-1999, Kraków 2003, Majkowska, Rita (ur.), str. 71-72, 75.

¹¹ Isto.

¹² Vidi: Risto Dragičević, *Poljski prevod "Gorskog vijenca"*, Zapisi, VI/1932, XII/6, str. 331-341.

naučnicima sa slovenskih prostora, pa samim tim i Crne Gore, te kontinuirano objavljivao tekstove o Crnoj Gori u svom časopisu, preveo *Gorski vijenac* i slično, Batovski je takođe napisao nekoliko članaka za *Istorijske zapise*.

Na primjer, autor je članaka “Jedan prilog pitanju: Njegoš i 1848”¹³ iz 1965. godine, kao i “Prilog istoriji južne granice Crne Gore (1878-1913)”¹⁴ u *Istorijskim zapisima* iz 1978. godine.

Tako da, i iz ovog razloga želimo da se osvrnemo na značaj njegovog ličnog arhiva, jer je jedan od autora, ne tako čestih inostranih, koji je objavljivao u ovome časopisu, najstarijem naučnom u Crnoj Gori. Da je uticajna ličnost, kakva je Henrik Batovski nesumnjivo bio, publikovao u *Istorijskim zapisima* svjedoči o renomeu, reputaciji i kvalitetu koji je ovaj časopis posjedovao već tada, kao i o tome da su crnogorski historičari, a među njima i tadašnji urednici *Istorijskih zapisa*, bili cijenjeni u inostranstvu, te da su bili uključeni u tokove savremene historijske nauke i u naučne debate.

Pored objavljivanja članaka u *Istorijskom zapisima*, iz prepiske se vidi i da je *Życie Słowiańskie* redovno stizalo na Cetinje, da je Batovski u njemu objavio i prikaz cetinjskog izdanja *Gorskog vijenca*, kao i da su crnogorski historičari bili povezani sa kolegama u Slovenskom komitetu, što se vidi iz molbe Rista Dragičevića da mu kolege iz Poljske pošalju “dvije najpotrebnije mu poljske knjige.”¹⁵

Ovom prilikom, izdvojili bismo segment iz prepiske Batovskog i Rista Dragičevića iz 1949. godine:

Krakov, 3. aprila 1949. godine Batovski šalje Dragičeviću:

“Hoće li ove godine “Istorijski zapisi” redovno izlaziti, ja bih tamo drage volje objavio moj članak o ulozi Crne Gore u sklapanju Balkanskog saveza 1912.g. Ja sam taj članak poslao već prije godinu dana g.prof. Viktoru Novaku za “Časopis Jugosl.Istorijskog Društva,” ali niti taj časopis izlazi nit mi g. Novak ma što odgovara. Pa mislim da sad imam pravo da drukčije raspolažem sa člankom. Izvolite mi napisati Vaše mišljenje.”¹⁶

Na to mu je Dragičević odgovorio 21. aprila 1949. godine:

“Za Vaš članak o ulozi Crne Gore u sklapanju Balkanskog saveza razgovarao sam sa glavnim urednikom ISTORIJSKIH ZAPISA Jovanovićem

¹³ Batovski, Henrik, *Jedan prilog pitanju: Njegoš i 1848*, *Istorijski zapisi* 4/1965, str. 653-661.

¹⁴ Batovski, Henrik, *Prilog istoriji južne granice Crne Gore (1878-1913)*, *Istorijski zapisi* 3/1978, str. 83-97.

¹⁵ Pismo Rista Dragičevića Henriku Batovskom, Archiwum Nauki PAN i PAU, Spuscizna Henryka Batowskiego, Korespondencja 1949 A-Ins, R. Dragičević, Cetinje, 21.aprila 1949, sign. K III-151.

¹⁶ Pismo Henrika Batovskog Ristu Dragičeviću, Archiwum Nauki PAN i PAU, Spuscizna Henryka Batowskiego, Korespondencja 1949 A-Ins, R. Dragičević, 3.aprila 1949, sign. K III-151.

(Jagošem, prim.aut.) i složio se sa mnom, da ćemo rado taj i sve Vaše članke objaviti u našem časopisu, a mislimo da će redovno izlaziti ISTORISKI ZAPISI i ove godine, samo što je cetinjska štamparija mnogo pretrpana poslom i pojedini dvobroj samo može da malo kasni.”¹⁷

Željeli smo da ove segmente prepiske, vezane za časopis *Istorijski zapisi* istaknemo posebno i pokažemo kako su te 1949. godine, u svojim počecima, funkcionisali izdavačka djelatnost ovog časopisa, kao i međunarodna povezanost tadašnje redakcije.

U daljem tekstu predstavljamo dva izvorna dokumenta iz Arhiva Henrika Batovskog, koji su plod njegovog dopisničkog rada tokom boravka u Jugoslaviji, a koji predstavljaju njegove lične poglede na pitanja važna za unutrašnju i spoljnu poziciju Kraljevine Jugoslavije nakon atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića. Veoma je zanimljivo da je autor napravio paralele sa situacijom koja se u isto vrijeme odvijala u njegovoj domovini Poljskoj- državnom udaru, tzv. Majskom prevratu iz 1926. godine, kao i sa tretmanom političke opozicije u Poljskoj i Jugoslaviji, te opasnostima koje su prijetile od ekspanzije nacizma, čije je glavno leglo locirao u Austriji. Batovski je uvidio opasnost od pokušaja revizije granica u Beču kao i u Berlinu na štetu država koje su nastale nakon 1918. godine.¹⁸

Njegovi opisi svjedoče o erudiciji, živom interesovanju i poznavanju evropske situacije. Iz opšteg pregleda dopisa za novine u Varšavi vidi se da je Batovski racionalno gledao na protivrečnosti nacionalnog pitanja u sklopu Kraljevine Jugoslavije, a kao glavnog neprijatelja tadašnje zajednice balkanskih naroda vidio je Italiju sa njenim težnjama ka prisvajanju istočnog dijela Jugoslavije kao i podršku Benita Musolinija ustaškom pokretu, koji je već tridesetih godina dvadesetog vijeka ispoljavao krajnje radikalne ciljeve.

Ova dva izabrana teksta pokazuju interesovanje Batovskog za prilike u Srednjoj Evropi i pokušaj nalaženja komparacija u situacijama u Poljskoj i Jugoslaviji. Obije ove države su bile suočene sa protivrječnim težnjama pojedinih naroda u sklopu multinacionalnih država. Već su imale iskustvo borbe za priznavanje granica poslije Prvog svjetskog rata i stalno su bile suočene sa situacijom teritorijalnih pretenzija susjednih država.

U prvom izabranom dokumentu *Pribičevićevo “Optužujem”*, Batovski se osvrnuo na podijeljene političke scene u Poljskoj i Jugoslaviji, pokazujući razumijevanje za unutrašnje prilike u Jugoslaviji, i nasljeđe s kojim su pojedini narodi i teritorije ulazili u Kraljevinu SHS.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Majski prevrat poznatiji je naziv za državni udar, koji je u maju 1926. godine izveo vodeći poljski političar, maršal Jozef Pilsudski, a koji je rezultovao ostavkama premijera Vincenija Vitosia i predsjednika Stanislava Vojčehovskog. Time je uspostavljena diktatura u kojoj je Pilsudski imao vodeću ulogu. C. Brzoza, A. L. Sowiński, *Historia Polski 1918-1945*, str. 279-283.

U drugom izabranom dokumentu, Batovski je uočio opasnost koju je predstavljao hitlerizam za krhki versajski poredak u Evropi.

Pribićevićevo „Optužujem“¹⁹

Glas jugoslovenskog opozicionara (specijalna korespondencija u novini „Kurier Warszawski“), Zagreb, februara²⁰

Bivši poljski premijer [Vincenti] Vitos doživio je nedavno relativno zadovoljstvo kad su se njegove skorašnje riječi, izgovorene tokom procesa u Bžešću,²¹ našle u političkom saopštenju u našim krajevima manje poznatog, ali sve u svemu političara čuvenog van granica stare Austrougarske. Radi se o gospodinu Svetozaru Pribićeviću, nekadašnjem vođi austrougarskih Srba, a poslije rata lideru Samostalne Demokratske Stranke u Kraljevini SHS. U svom posljednjem saopštenju štampanom pod naslovom „Opservacije o položaju u Jugoslaviji i mišljenja o njenoj budućnosti“ (Prag, 1931) izjavio je:

Tragika mog života ogleda se u tome, da ni tokom rata, kada se Austrougarska borila za svoj opstanak, njena Vlada, koja bi s pravom mogla mene da smatra izdajnikom, nije postupala prema meni kao Vlada moje matične države, za čije sam uspostavljenje žrtvovao najbolje godine svog života.

Poznato je da je Pribićević pripadao onim malobrojnim jugoslovenskim političarima, koji su se odlučno postavili prema uspostavljanju kraljevske diktature u januaru 1929. godine, a kasnije je počeo i sa agitacijom protiv režima. Ovakvo postupanje dovelo ga je do više od dvije godine dugog interniranja u nimalo prijatnim uslovima. Tek nedavno je Pribićević uspio da iz njega izađe i pođe u inostranstvo. Sada zajedno sa Englezom Seton-Votsonom, Pribićević preuzima ulogu Kasandre i nagovještava propast današnje Jugoslavije, ako njen narod ne dovede do promjene trenutnog stanja, a to je uvođenje potpunih parlamentarnih sloboda i stvarne ravnopravnosti svih građana, od kojih „Srbijanci,“ stanovnici nekadašnje Kraljevine Srbije uživaju specijalne privilegije.

Istina je, kao i uvijek- u sredini. Pribićević je u mnogo čemu u pravu. Činjenica je da su hrvatski narod u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kao i tamošnji Srbi, po mnogo čemu uživali prije rata veće slobode od onih koje im

¹⁹ Oba dokumenta je sa poljskog na crnogorski jezik preveo Mateusz Sokulski.

²⁰ Nije datirano.

²¹ U noći između 9. i 10. septembra 1930. godine uoči izbora uhapšeni su i privedeni u vojni zatvor u gradu Bžešč vođe tadašnje opozicije, među njima Vincenti Vitos. Vitos je osuđen na godinu i po dana zatvora, a od 1933. godine je boravio u emigraciji u Čehoslovačkoj. C. Brzoza, A. L. Sowiński, *Historia Polski 1918-1945*, str. 308-309, 315-316.

je dodijelio novi režim Kraljevine Jugoslavije. Postojalo je u Austrougarskoj tlačenje po nacionalnoj osnovi, ali se znalo da je ovo tlačenje od strane neprijateljske države.²² U isto vrijeme u Kraljevini Jugoslaviji, u svim onim sitnim stvarima, koje čine svakodnevni život, Hrvati se susreću sa nesvakidašnjom brutalnošću nižih administrativnih i policijskih vlasti, čije je osoblje poslato uglavnom iz Srbije. Primjera radi, srpski žandarm je naviknut da se obraća sa „ti“ svakom građaninu, čak i onom iz visokog staleža. Ponosni na svoju vojnu ulogu u stvaranju Jugoslavije mladi Srbi su se više puta izražavali: *Mi smo oslobodili Hrvatsku, Slavoniju itd. Hrvati moraju da su nam podređeni*. Viša društvena kultura Hrvata dovela je do toga da su im odnosi sa srpskim zvaničnicima nepodnošljivi.

Mnogo je ovakvih sitnih neprijatnosti koje su se ponavljale jedna za drugom, dok je atak beogradske Vlade na hiljadugodišnju tradiciju hrvatskog kraljestva i dan-danas bolna i neprežaljena tačka. Preciznosti radi, treba ipak da se naglasi da se ovi problemi tiču prije svega inteligencije, a seljak manje brine za ovakve stvari. Ako inteligencija vaspitana u hrvatskoj tradiciji izgubi uticaj na seljaka, sadašnji režim može da se sasvim solidno konsoliduje.²³

Ne može ipak da se zaboravi da ovi „zaštitnici hrvatskog prava“ dostižu nivo izopačenosti u svojoj mržnji prema Srbima. Može se reći da „više mrze Srbe nego što vole Hrvatsku“. Dobro se naime zna ovdje da se gospoda [Juraj] Krnjević, [Ante] Pavelić, [Stjepan] Sarkotić i druge vođe hrvatske antijugoslovenske emigracije ne ustručavaju od nabavke oružja protiv Beograda, i traže podršku kod onih protiv kojih su se nekada toliko odlučno borili: kod Italijana i Mađara. Od ovih ljudi može da se čuje da bi Hrvati izgubili ukoliko bi insistirali sa potencijalnom obnovom – toliko omraženog prije rata! – saveza sa Mađarima, kao i da Italijani imaju puno pravo da traže svoje privilegije i na istočnoj obali Jadrana, tj. u Dalmaciji.

Sam Pribičević je sa druge strane interesantan tip političara koji dijametralno mijenja poglede. Upravo zbog toga je odmah nakon rata raskinuo saradnju sa svojim prijateljem Davidovićem, liderom srpskih demokrata, jer mu se nije sviđao njegov federalistički program. Pribičević je bio najstrastveniji centralista i tek se 1927. godine pomirio sa Radićem, protiv kojeg se do tada najodlučnije borio. Sada su zajedno pokrenuli ofanzivu protiv beogradskog režima i za promjenu Ustava. Kao da ovi političari žele povratak prethodnog Ustava, kojeg su toliko napadali.²⁴

²² Radi se o Austrougarskoj i njenoj politici prema slovenskom stanovništvu.

²³ Radi se o tome da kod velikog broja hrvatskih seljaka u ovo vrijeme još uvijek nije bila razvijena nacionalna svijest.

²⁴ Misli se na Vidovdanski ustav.

Pribičevićevo „Optužujem,“ koje se sastoji od brojnih optužbi za teror i diktaturu na račun kralja Aleksandra i generala Živkovića je dokument trenutka, i čini se ipak da neće imati realni uticaj na suštinu odnosa u državi. Posjetilac²⁵

Jugoslavija i hitlerizam

Bijeli grad, u septembru²⁶

U odnosu na period od prije manje-više dvije godine, filonjemačke struje znatno su oslabile u Jugoslaviji.²⁷ Pisali smo već o tome da su na ovu promjenu uticala finansijska pitanja, prvenstveno obustavljanje njemačkih reparacija, koje su Jugoslaviji toliko neophodne za obnovu svojih ratom uništenih teritorija. Sad su se pojavili i novi razlozi, zbog kojih Jugosloveni ponovo doživljavaju germanstvo kao opasnost. Razlozi vode porijeklo ne direktno iz samog Njemačkog Rajha, već iz male Austrije, i vezane su sa mogućnošću obnove njemačkog- opštenjemačkog prodora ka jugu, ka Balkanu.

Evo, jugoslovenska štampa je počela da se bliže interesuje za hitlerovski pokret, koji jača u Austriji, videći u njemu najvećeg zagovornika spajanja Austrije i Njemačke, što bi znatno povećalo nesigurnost na sjevernoj granici Jugoslavije. Izvjesno je da ova granica u svom sjeverozapadnom djelu siječe etnički pomiješani kraj, ostavljajući sa jedne strane nešto Njemaca u jugoslovenskom dijelu Štajerske oko Maribora, a sa druge strane ostavlja dosta značajnu količinu Slovenaca u austrijskoj Koruški oko Celovca (Klagenfurta). Velikonjemački šovinisti nijesu zadovoljni ni ovom podjelom, koja je za Jugoslaviju štetna, i stalno prijete da će se jednog dana austrijska granica ponovo pomjeriti ka jugu. Ishod ove akcije, doduše zbog manjih mogućnosti Austrijanaca, mnogo manje nasilne u odnosu na one pruske alarme oko poljske Pomeranije— jeste za sada snažna asimilacija ovih Slovenaca, kojih je oko 40 hiljada glava ostalo pod austrijskom vlašću. Njihov položaj je sve gori iz godine u godinu kao što pokazuju, na primjer, izbori u mjesnim predstavništvima i koruški parlament. Austrija sprovodi kolonizaciju jugoslovenskog pograničja, naseljavajući [Njemce] iz Rajha koji krajnje iskorištavaju bespomoćne slovenačke seljake /Za Poljaka će biti interesantna primjedba da se ova nacionalna borba vodi na prostoru na kom se nalazi Osijek sa grobnicom Boleslava Smjelog./ Još su do nedavno Jugosloveni gajili neke nade da će uspjeti da ponovo zadobiju krajeve izgubljene u nesrećnom plebiscitu vo-

²⁵ Batovski se nije potpisao imenom, već kao “Posjetilac” u Jugoslaviji.

²⁶ Nije datirano.

²⁷ Iz sadržaja dokumenta, može da se pretpostavi da se radi o početku tridesetih godina dvadestog vijeka.

denom 1920. godine, ali trenutno ipak šanse za ostvarenjem ovih nada opadaju sve više.²⁸ Umjesto njih pojavila se mogućnost nove njemačke ekspanzije ka Jadranu, koju zagovaraju austrijski hitlerovci.

Na kraju bliska saradnja između hitlerovaca iz Rajha i italijanskih fašista podstakla je analize i razmišljanja u Beogradu. Raspršile su se davne iluzije da bi u eventualnom konfliktu između Italije i Austrije, ova zadržala dobronamjernu neutralnost prema Jugoslaviji, i sama opterećena konfliktom sa Italijom oko južnog Tirola. Trenutno se javlja opasnost od saradnje Njemačke i Italije, što znatno pogoršava položaj Jugoslavije na istoku Jadrana.

Jugoslovenski novinari koji su u svakoj mogućoj prilici kritikovali fašistički režim, počeli su da bliže posmatraju hitlerizam, da ga upoređuju sa fašizmom i da im predviđaju neizbježnu propast. Zagrebačka štampa, geografski bliža austrijskoj granici, zanimajući se hitlerovskim pokretom u Austriji, prva je počela da upozorava na opasnost koju ovaj pokret nosi po Jugoslaviju. Naročito se u ovome isticao glas Vladinih "Novosti" da je od ovoga samo korak od „hitlerovske opasnosti za cijelu Europu”, a posebno za poljske granice. Ovako, ako se dobro sjećamo, prvi put u toliko odlučnoj formi, podcrtana je veza interesa između Jugoslavije, Poljske i Čehoslovačke u odnosu na njemačku opasnost.

Treba zaključiti da je do sada u Jugoslaviji poljski stav prema njemačkim pretenzijama u odnosu na Poljsku bio često nepravedno ocjenjivan. Ipak, kad su sami Jugosloveni osjetili da se nalaze u direktnoj opasnosti, vidimo da se od kurtoaznih primjedaba prelazi na konstatacije o zajedničkim interesima. Svakako zbog njemačke posesivnosti, ugroženi Sloveni trebalo bi da razmisle o određenoj saradnji protiv neprijatelja!

J.S.²⁹

Božena MILJIĆ
Mateusz SOKULSKI

FROM THE ARCHIVE OF HENRYK BATOWSKI

Summary

The paper presented the selection of material extracted from the personal archive of Professor Henryk Batowski, preserved at the Polish Academy of Arts, in Krakow. Batowski was an esteemed Polish Slavist, historian, and university professor,

²⁸ Misli se na Koruški plebiscit, prema kojem su određene granice između Kraljevine SHS i Austrije.

²⁹ Nejasno zbog čega se Batovski potpisao na kraju teksta sa J.S.

---

interested in the history and culture of Slavic countries. The selected material shed light on two types of material preserved in the archive- his correspondence with Slavic colleagues, in this case with Montenegrin historian Risto Dragičević, and the other- the reports Batowski wrote about the situation in Slavic countries, here about the situation in the Kingdom of Yugoslavia.

ПРИКАЗИ

Mersiha Imamović, SJEVEROISTOČNA BOSNA U ANTIČKO DOBA,
Univerzitet u Tuzli, Tuzla 2023, str. 293.

U izdanju Univerziteta u Tuzli publikovana je monografija *Sjeveroistočna Bosna u antičko doba*, koja je nastala kao rezultat višegodišnjeg istraživanja autorice Mersihe Imamović, vanredne profesorice na Filozofskom fakultetu u Tuzli. Knjiga je napisana na bosanskom jeziku i sadrži brojne ilustracije. Urednik monografije je prof. dr Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), a recenzije potpisuju prof. dr Almir Marić (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru) i prof. dr Amra Šaćić Beća (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu).

Analizirajući narativne, epigrafske i arheološke izvore, Imamović je istraživački fokus usmjerila na razdoblje od I do IV vijeka, koje najbolje oslikava kontinuitet života na tlu sjeveroistočne Bosne, kao i promjene unutar rimskog društva. Krajem IV vijeka, to društvo je počelo da se raspada, da bi potom na početku VII vijeka doživjelo potpuni krah.

Pored uvodnog dijela i predgovora, knjiga sadrži osam poglavlja. Osvrćući se na *Geografska obilježja sjeveroistočne Bosne* u prvom poglavlju, značajno je što autorica ukazuje na geografske

uslove koji su uticali na razvoj različitih privrednih djelatnosti, a samim time i na podizanje naselja i oblikovanje predistorijskog i antičkog društva ove regije.

Kroz drugo poglavlje *Uspostava rimske vlasti na tlu današnje Bosne i Hercegovine*, autorica analizom narativnih izvora i literature opisuje sukobe Rimljana i ilirskih i panonskih zajednica, u čemu je, za sjeveroistočnu Bosnu, posebno važno istaknuti Panonski rat (*Bellum Pannonicum*), koji je trajao od 12. do 11. godine p. n. e. Zanimljivo je što jedini materijalni dokaz (vrh katapultske strelice) o ovom ratu, potiče upravo iz sjeveroistočne Bosne, sa lokaliteta Gradina kod Jajića (Kalesija). Batonov ustanak označio je i definitivno pokoravanje indigenih zajednica u sjeveroistočnoj Bosni – panonskih Breuka i ilirskih Dindara. Nadalje, Imamović detaljno sagledava rimske vojno-političke i ekonomske ciljeve, u koje se uklapa i administrativno uređenje. Uz sveobuhvatnu analizu ranijih istraživanja daje i prijedlog razgraničenja provincija Dalmacije i Panonije (koje predstavlja zamršeno pitanje u antičkoj historiografiji) sljedećim pravcem: „Velika Kladuša – Sanski Most – sjeverozapadni obronci

planine Grmeč – srednji tok rijeke Vrbasa (nešto južnije od Banje Luke) – planina Uzlomec – planina Borja – ušće Usole u rijeku Bosnu (nešto južnije u odnosu na grad Doboj) – planina Ozren (sjeverozapadni i sjeveroistočni padinski predjeli – sjeverni obronci planine Konjuh – sjeverni padinski predjeli planinskog masiva Javornik – planina Udrč – ušće Drinjače u rijeku Drinu (7–8 km južnije od Zvornika), odakle nastavlja prema Srbiji, u pravcu Valjeva.“

Proučavajući *Naseljenost i naselja na tlu sjeveroistočne Bosne*, veoma je korisno što Imamović kroz staništa i naselja u predistoriji ukazuje na prve tragove života u sjeveroistočnoj Bosni, prateći kontinuitet naseljenosti. Analizom narativnih izvora, autorica daje osvrt na indigene zajednice u ovoj regiji: Breuke, Skordisci, Kornakate, koji su pripadali panonskom etničkom kompleksu, i Dindare, za koje, analizom arheoloških nalaza zaključuje da su pripadali ilirskom etničkom kompleksu, a naseljavali srednje Podrinje. Nadalje istražuje dvije administrativne jedinice, odnosno *ager municipium Malvesiatium* i *ager municipium Domavia*, te zaključuje da je ager Malvezacija „obuhvatao cijelo područje oko Skelana, s obje strane rijeke Drine, zatim predjele planine Osat, potom, vjerovatno, visoravan oko Han Pijeska, planinu Borika, područje Višegrada, te sjeverni dio planine Zlatibor kao i krajeve između Bajine Bašte, Užica i Čačka. Domavijskom ageru su većim dijelom pripadali krajevi današnjih opština Bratunac i Srebrenica, kao i mogući predjeli opština Milići i Vlasenica, na bosanskoj strani, te rudonosne oblasti oko Krupnja i Valjeva, s one strane Drine, u današnjoj Srbiji. Linija razdvajanja između ova dva municipija, mogla je biti na rijeci Drini, nešto južnije od naselja

Fakovići (...).“ Autorica na osnovu velikog broja pronađenih arheoloških nalaza na području Zvornika uočava da je ovaj kraj bio izuzetno značajan i kao takav poprilično naseljen u rimsko doba, ali takođe ističe da nije jasno koga su od indigenog stanovništva Rimljani ovdje zatekli. Za razliku od Zvornika, navodi da su u Semberiji, u predrimsko doba živjeli Kelti (Skordisci), a plodnost ovog kraja uticala je i na naseljenost u rimsko doba. Oba ova područja najvjerovatnije su pripadala ageru Sirmija. Bosansku Posavinu su u predrimsko doba naseljavali Breuci i Skordisci, dok značajan broj lokaliteta govori da su ovi predjeli bili poprilično naseljeni i u rimsko doba. U jednom dijelu Bosanske Posavine živjeli su i Kornakati, izdvojeni iz Breučkog saveza. U dijelu naslovljenom Šire tuzlansko područje, Imamović opisuje lokalitete na kojima su pronađeni nalazi iz rimskog doba, ali raspravlja i o Salinesu, koji se ubicira u Tuzlu, te naglašava da je nejasno je li bio u Gornjoj Tuzli ili Tuzli. Uz iscrpnu analizu, konstatuje da je Salines morao imati značajan status. Iznosi i prve podatke o istraživanju rimskog vodovoda u Gornjoj Tuzli, koji predstavlja prvi dokaz o njevoj naseljenosti u rimsko doba. Takođe, prezentuje i podatke o rimskoj cesti na Konjuhu (Kladanj), koja je uz rimski vodovod drugi otkriveni spomenik iz antičkog doba na užem i širem području Tuzle. Bitno je naglasiti da je spomenutim istraživanjima rukovodila autorica ove knjige. Treće poglavlje zatvara sa urbanizacijom, gdje između ostalog donosi pretpostavljenu rekonstrukciju termi, vijećnice, sudnice, foruma i tržnice u Domaviji. To je ujedno prva rekonstrukcija ovih objekata, te zbog toga predstavlja izuzetno veliki doprinos za poznavanje izgleda administrativnog centra, koji

se nalazio na Gradini kod sela Sase (Srebrenica).

Četvrto poglavlje, *Privreda*, navodi nekoliko privrednih grana koje Imamović detaljno proučava. Njihov opis započinje poljoprivredom, odnosno vilama rustikama te naglašava da je zemljoradnja bila razvijena u sjeveroistočnoj Bosni, ali njena djelatnost, usljed nesigurnosti zbog varbarskih prodora, počinje da opada u drugoj polovini IV vijeka. Takođe, i stočarstvo je bilo razvijeno, a tome su pogodovali i predjeli planina Javornika, Konjuha, Majevice, Ozrena i Trebave. U pogledu rudarske djelatnosti, autorica se osvrće na predistorijsko rudarstvo, a potom detaljno analizira istočnobosansku rudonosnu regiju, odnosno šire područje Srebrenice (*Argentaria*). Prati eksploataciju u ovom rudarskom distriktu i reforme koje su se ticale organizacije rudnika i uprave u njima. Ističe da je rudarski distrikt sa centrom u Domaviji obuhvatao krajeve između rijeka Jadra i Drine, kao i predjele zapadne Srbije (rudnike oko Krupnja, i vjerovatno rudnik Crnča). U ovom poglavlju, obrađeni su i kamenolomi i istaknut značaj sige – vapnenca na području Zvornika; Sige u Dardaganima i Banderi (Ostjenak). Opisan je i način vađenja kamena u Dardaganima, odakle je transportovan u Sirmij. Imamović je posjetila ove kamenolome i u knjizi iznijela svoje impresije, posebno za kamenolom jamskog tipa u Dardaganima, u kojem su i danas vidljivi tragovi rimskih radova. Sve ove djelatnosti pratili su zanatstvo (keramičarske, obučarske, klesarske radionice i sl.) i trgovina (kvarcni pijesak, vapnenac, stočarski proizvodi, drvna građa, svjetiljke, staklo, fibule i dr.), koja se odvijala magistralom *Salona – Argentaria – Sirmium*, te rijekama Savom, Drinom i Sapnom.

Tragovi rimskih vojnih jedinica i utvrđenja, tema su petog poglavlja, u kojem se autorica najprije osvrće na legije i auxilijarne jedinice (strane i domaće), koje su boravile na području Bosne i Hercegovine. Napominje da su od druge polovine II vijeka, za nesmetanu eksploataciju srebra na sjeveroistoku Dalmacije, brinule novounovačene kohorte Delmata (*Cohors I milliaria Delmatarum* i *Cohors II milliaria Delmatarum*). Nadalje proučava natpise konzularnih beneficijara (pet legija: *I Adiutrix*, *I Italica*, *V Macedonica*, *X Gemina* i *XI Claudia*), čija stanica je bila u Skelanima kod Srebrenice. Također, prati i gdje su postojala utvrđenja, uz zaključak da ih je najviše bilo na području Zvornika, zbog njegovog strateškog položaja.

S obzirom na nedostatak narativnih izvora o antičkom društvu, autorica, u šestom poglavlju *Društvene prilike*, crpeći arheološki i epigrafski materijal, najviše iz srednjeg Podrinja (gdje su i vršena najobimnija istraživanja), zaključuje da su politička i kulturna romanizacija bile među ključnim faktorima promjena u društvu i društvenim odnosima. Društvo sjeveroistočne Bosne činili su ljudi koji su položajem i bogatstvom gradili privilegovani sloj (senatorski i viteški stalež, te pojedini trgovci i zanatlije), dok je velika većina pripadala kategoriji ljudi koji su bili na drugoj, najnižoj strani društvene ljestvice (rudari, robovi i oslobođenici).

U sedmom poglavlju, *Religija*, Imamović kroz iscrpnu analizu domavijskih nekropola (I–III v.), navodi da tu dominiraju paljevinski grobovi, dok su znatno manji oni sa ritusom inhumacije. Opisuje i nadgrobne spomenike koji su bili zastupljeni u oba ritusa, te naglašava da se oni mogu datirati u razdoblje od II do IV vijeka. Konstatuje da potvrdâ o

poštovanju autohtonih kultova u rimsko doba, na području sjeveroistočne Dalmacije gotovo da i nema, ali čini se da situacija nije bila bolja ni u ostatku provincije, kao ni u Panoniji. Nadalje, autorica ističe koji kultovi su obilježili ovu regiju, kao i gdje su pronađene kasnoantičke grobnice i ranohrišćanske crkve, koje su označile jednu sasvim novu pojavu u rimskoj religiji.

Na kraju, u osmom poglavlju, autorica je sublimirala svoja istraživanja u formi zaključka. Bitno je istaknuti da je Imamović obišla brojne lokalitete, gdje je utvrdila trenutno stanje, neke vidljivi-

ve tragove ili lokalitete koji nisu registrovani u stručnoj literaturi, a imaju arheološki potencijal. Sve to autorica je potkrijepila i fotografijama sa terena, čime knjiga dodatno dobija na vrijednosti. Osim toga, u knjizi se nalaze i ilustracije određenog arheološkog materijala iz kolekcija Muzeja istočne Bosne, Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i Muzeja u Crvici. To doprinosi da se svi zainteresovani bolje upoznaju sa ovom tematikom, odnosno sveobuhvatnom studijom o antičkoj istoriji sjeveroistočne Bosne – prvoj publikaciji monografskog tipa.

Prof. dr Marijan Premović

Далибор Елезовић, РУСКО-АУСТРИЈСКО-ТУРСКИ РАТ (1735-1739):
ИЗВЕШТАЈИ ПУКОВНИКА ЖАН ЖАКА БОСОБРА, Историјски
архив Краљево, Краљево, 2023.

Настављајући своју научну и истраживачку дјелатност на пољу историографије, проф. др Далибор Елезовић је објавио још једну вриједну књигу – Руско-аустријско-турски рат (1735-1739): извештаји пуковника Жан Жака Бособра. Аутор се у овој књизи бави питањем француске дипломатске мисије на чијем је челу био пуковник Бособр, а која се налазила у аустријском генералштабу током Руско-аустријско-турског рата 1735–1739. Истраживања професора Елезовића показују одлично синхронизовану активност француских дипломатских и обавјештајних структура, прецизно осмишљену и контролисану из Версаја, од првог министра француске владе кардинала Флерија. Политика Француске очитовала се у томе да се сви дипломатски и обавјештајни ресурси усмјере и ангажују у остваривању њених интереса у исходу рата који су водиле Русија и Аустрија против Турске. Аутор је утврдио да је основни Бособров задатак био да прати операције аустријске војске, првенствено организационе, и да о томе шаље извештаје. Аутор

закључује да се у том дијелу активности овог обавјештајног официра види посебно интересовање Француске за Аустрију, њену војну моћ и снагу. Француска је видјела Аустрију као свог главног супарника и претпостављала је да ће у блиској будућности доћи до војног сукоба међу овим европским силама.

Аутор извештаја који су били предмет анализе професора Елезовића је гроф Бособр, рођен у Ниору у Француској, као син пуковника. Поријеклом је био из племићке протестантске породице из Моржа, недалеко од Лозане. Прикључио се, као кадет, 1716. године Куртеновом пуку (формацији у француској војсци, састављеној од швајцарских најамника, 1690. године). Као швајцарски официр у служби Француске, наставио је каријеру у Хусарском пуку од 1743. до 1756. године, да би је окончао као генерал-потпуковник. Нарочито се истакао у вријеме ратова за пољско и аустријско наслеђе, и током Седмогодишњег рата. Племство је добио од француског краља Луја XV, а до чина генерал-потпуковника дошао је 1759.

године. Постављен је за гувернера покрајине Гелдерланд, и на тој функцији задржао се до 1761. године. Бособру је био повјерен задатак на челу једне важне обавјештајне стратегије од нарочито великог интереса и значаја за француску државу. Личност која је одабрана да обави овако озбиљну мисију морала је имати изванредна војна знања и способности. Несумњиво, гроф Бособр јесте био управо такав, изврстан стручњак и теоретичар војне доктрине, пуковник са опсежним ратним искуством и, на крају, човјек од изузетног повјерења, који је, без изузетака, предано, марљиво и веома пожртвовано обављао свој посао. Мисија му је била повјерена од врха француске државе, краља и министра војске, а извјештаје је достављао француском амбасадору у Бечу, и лично на двор.

Рат се претворио у потпуну аустријску војну и дипломатску катастрофу, која је резултирала губитком Београда и већег дијела аустријских територија добијених миром у Пожаревцу; само је Банат задржан. Главни узрок лошег исхода овог рата по аустријску страну, према Бособровој стручној процјени, била је површна и неодговарајућа политика бечког двора. Бособр у својим извјештајима истиче и негативну улогу Римокатоличке цркве, која је Беч активно подстицала да уђе у рат.

Француска дипломатија је на београдским мировним преговорима остварила значајан резултат. Послије низа пораза, Аустрија је морала потписати мир са Портом. Русија се вратила у Азов, али се морала обавезати да у њему неће држати војни гарнизон нити градити утврђења; добила је право да изгради тврђаву на острву Чер-

каси на Дону. Забрањено јој је да задржи флоту на Азовском и Црном мору, а трговина је требало да се одвија само турским бродовима. Захтјеви споразума били су потпуно несразмјерни руским губицима у рату и никако нијесу одговарали њеним геополитичким интересима. Балкански фактор, како смо већ напоменули, није био од веће важности у овом рату. Као и током других руско-турских ратова, хришћанско становништво се надало ослобођењу уз помоћ руског оружја. За Русију – стварни резултати рата били су врло скромни. Упркос великим побједама при крају ратовања, сумњивим „посредовањем“ Француске у склапању мира, Русија је била лишена могућности убирања плодова тог успјеха.

Када је ријеч о структури рукописа, аутор се одлучио за два главна поглавља и више потпоглавља добро укомпонованих у хармоничну цјелину. Прво поглавље обрађује Бособрово виђење простора, стратегија и узрока рата. У оквиру њега су обрађена разна питања која је Бособр пратио и о томе извјештавао. Поглед на узроке и геополитички контекст рата, француско занимање за стратешке интересе Русије у Црноморском региону, анализа почетка рата, припреме за преговоре унапријед осуђене на неуспјех и случај Николе Доксага.

Друго поглавље се односи на оба вијести Бособра о току рата, биткама и дипломатским борбама. У оквиру њега су потпоглавља о операцијама руске војске, о савезништву Аустрије и Русије, умијећу француске дипломатије и амбасадора Вилнева, биткама код Корње, Гроцке и Панчева и Београдским мировним преговорима.

Бособров рукопис, који је предмет истраживања професора Елезовића,

је обимно штиво, писано модерним француским језиком, које је он забиљежио у својим извјештајима у периоду између 1736. и 1739. године. Садржај ове опсежне грађе, како нас аутор обавјештава у уводном разматрању, односи се на предисторију, узроке, политику великих сила и најважније догађаје из Руско-аустријско-турског рата 1735–1739. године, који су на пуковника Бособра, као аутора и непосредног посматрача догађаја, оставили најснажнији и најјупечатљивији утисак. На темељу свеобухватне анализе Бособровог рукописа, професор Елезовић доноси закључак да је аутор забиљежио оне догађаје које је сматрао најбитнијим и кључним током сачињавања траженог извјештаја. Тај спис свједочи о врхунском обавјештајном раду у служби дипломатије, и представља изузетно важан избор за изучавање обавјештајне и дипломатске историје, али и једног великог ратног сукоба, који је обиљежио тридесете године 18. вијека. Аутор указује на вјеродостојност, стручност и објективност Бособровог извјештаја, а то је – истиче аутор – гарантовала његова официрска част, његово огромно

искуство и кредибилитет, као и реноме који је уживао (након ангажмана у овој дипломатској мисији изабран је за генерала).

Књига др Далибора Елезовића заснована је на архивским истраживањима, грађи западноевропске провинијенције и релевантној стручној литератури европске историографије. На крају књиге, аутор доноси преглед коришћене литературе, али и извора, од објављених, али и необјављених историјских извора првога реда, односно архивских докумената похрањених у архивским фондовима у Кантоналном архиву у Лозани (Archives cantonale vaudoise) и Државном архиву у Марбургу (Staatsarchiv Marburg). О томе свједочи 565 фуснота, које се односе на коришћену литературу и историјске изворе првога реда. Толиким бројем фуснота аутор је омогућио провјерљивост, што и јесте једно од битних обиљежја научног рада. Књига је урађена на 254 странице, а штампана је у издању Историјског архива Краљево. Рецензенти ове вриједне и занимљиве књиге су еминентни универзитетски професори, који су дали и коначну оцјену ове монографије.

Др Будимир Алексић

SADRŽAJ

ČLANCI

Olga PELCER-VUJAČIĆ, <i>Tragom jednog izgubljenog natpisa iz okoline Vuksanlekića</i>	7
Wawrzyniec KOWALSKI, <i>The Chronicle of the Priest of Duklja in the context of European historiography of the High Middle Ages</i>	13
Matevž REMŠKAR, <i>Ivan Ugrinović and his Workshop: Some New Reflections and Perspectives</i>	27

PRILOZI

Stanko JOVANOVIĆ, Srećko ŽIVANOVIĆ, <i>Bijeli Pavle, u početku...</i>	45
Ilija BAJOVIĆ, <i>Boj na Carevom Lazu između legende i istine</i>	65
Mira ŠOROVIĆ, <i>“Raspletanje jugoslovenskih čvorova” i političke inicijative za preuređenje SFRJ (1989-1991)</i>	79

IZVORI

Božena MILJIĆ, Mateusz SOKULSKI, <i>Iz arhiva Henrika Batovskog</i>	101
--	-----

PRIKAZI

Marijan PREMOVIĆ, <i>Mersiha Imamović, Sjeveroistočna Bosna u antičko doba, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, 2023, str.293.</i>	113
Budimir ALEKSIĆ, <i>Dalibor Elezović, Rusko-austrijsko-turski rat (1735-1739): Izveštaji pukovnika Žan Žaka Bosobra, Istorijski arhiv Kraljevo, Kraljevo, 2023.</i>	117

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ольга ПЕЛЬЦЕР-ВУЯЧИЧ, <i>В поисках утраченной надписи из окрестностей Вуксанлекича</i>	7
Вавжинец КОВАЛЬСКИЙ, <i>Хроника священника Дукли в контексте европейской историографии Высокого Средневековья</i>	13
Матевж РЕМШКАР, <i>Иван Угринович и его мастерская: некоторые новые размышления и перспективы</i>	27

ПРИЛОЖЕНИЯ

Станко ЙОВАНОВИЧ, Сречко ЖИВАНОВИЧ, Биели Павле, <i>в начале...</i>	45
Илья БАЙОВИЧ, <i>Битва на Царевом Лазе между легендой и правдой</i>	65
Мира ШОРОВИЧ, <i>“Распутывание югославских узлов” и политические инициативы по реорганизации СФРЮ (1989-1991)</i>	79

ИСТОЧНИКИ

Божена МИЛИЧ, Матеуш СОКУЛЬСКИЙ, <i>Из архива Генриха Батовского</i>	101
--	-----

ОБЗОРЫ:

Мариян ПРЕМОВИЧ, <i>Мерсиха Имамович, Северо-Восточная Босния в древние времена</i> , Университет Тузлы, Тузла, 2023, стр.293.	113
Будимир АЛЕКСИЧ, <i>Далибор Элезович, Русско-австрийско-турецкая война (1735-1739): Отчеты полковника Жан-Жака Бособре</i> , Исторический архив Кралево, Кралево, 2023.	117

CONTENTS

ARTICLES

- Olga PELCER-VUJAČIĆ, *On the Trail of a Lost Inscription from the Surroundings of Vuksanlekići* 7
- Wawrzyniec KOWALSKI, *The Chronicle of the Priest of Duklja in the context of European historiography of the High Middle Ages* 13
- Matevž REMŠKAR, *Ivan Ugrinović and his Workshop: Some New Reflections and Perspectives* 27

CONTRIBUTIONS

- Stanko JOVANOVIĆ, Srećko ŽIVANOVIĆ, *Paul the White (Bijeli Pavle), in the beginning...* 45
- Ilija BAJOVIĆ, *Battle of Carev Laz - between Legend and Truth* 65
- Mira ŠOROVIĆ, *“Untangling Yugoslav Knots” and Political Initiatives for the Reorganization of SFRY (1989-1991)* 79

SOURCES

- Božena MILJIĆ, Mateusz SOKULSKI, *From Henrik Batowski’s Archives* 101

REVIEWS:

- Marijan PREMOVIĆ, *Mersiha Imamović, Northeast Bosnia in Ancient Times, University of Tuzla, Tuzla, 2023, p.293.* 113
- Budimir ALEKSIĆ, *Dalibor Elezović, Russo-Austrian-Turkish War (1735-1739): Reports of Colonel Jean-Jacques de Beausobre, Historical Archives of Kraljevo, Kraljevo, 2023.* 117

SOMMAIRE

ARTICLES

- Olga PELCER-VUJAČIĆ, *Sur la trace d'une inscription perdue dans les environs de Vukasanlekić* 7
- Wawrzyniec KOWALSKI, *La Chronique du Prêtre de Duklja dans le contexte de l'historiographie européenne du Haut Moyen Âge* 13
- Matevž REMŠKAR, *Ivan Ugrinović et son Atelier : Nouvelles réflexions et perspectives* 27

ÉTUDES DE CAS

- Stanko JOVANOVIĆ, Srećko ŽIVANOVIĆ, *Bijeli Pavle, au début...* 45
- Ilija BAJOVIĆ, *La bataille de Carev Laz entre légende et vérité* 65
- Mira ŠOROVIĆ, *“Le dénouement des nœuds yougoslaves” et les initiatives politiques pour la réorganisation de la SFRJ (1989-1991)* 79

SOURCES

- Božena MILJIĆ, Mateusz SOKULSKI, *Des archives d'Henrik Batowski* .. 101

COMPTES-RENDUS

- Marijan PREMOVIĆ, Mersiha Imamović, *La Bosnie du Nord-Est à l'époque antique, Université de Tuzla, Tuzla, 2023, p. 293.* 113
- Budimir ALEKSIĆ, Dalibor Elezović, *Guerre russo-austro-turque (1735-1739) : Rapports du colonel Jean Jacques Bosobra, Archives historiques de Kraljevo, Kraljevo, 2023.* 135

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историчком институту Црне Горе, са назнаком „за *Историчке записе*“, или послати поштом на адресу:

Исторички институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ucg.ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историчке записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR
PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION
IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

**Manuscript Preparation Technical Guidelines for
Historical Records**

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (*.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ucg.ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слjedeћим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

www.ucg.ac.me/ii

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталогски су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања

садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

www.ucg.ac.me/ii

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: **<https://portal.issn.org/>**), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И

Година ХСVII

Бр. 1-2/2024.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Раденко Шћекић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

Porta Aperta, Podgorica

(<http://www.portaaperta.me/index.html>)

Тираж:

100

Штампа

NPrint

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Олга Пелцер-Вујачић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807

Radoslav Raspopović, Tatjana Koprivica,
Slavko Burzanović
CRNA GORA I MARUBI

Радослав Распоповић
ЦРНА ГОРА И СРБИЈА У ИЗВЈЕШТАЈИМА
ДИПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИКА КРАЉЕВИНЕ
СРБИЈЕ СА ЦЕТИЊА (1897-1916)

Радослав Распоповић, Бранко Богдановић
ЦРНОГОРСКИ ГАСЕР, ИЛУСТРОВАНА
МОНОГРАФИЈА СА ПРОТОКОЛОМ ОД ПРОДАЈЕ
РЕВОЛВЕРА ЗА ГОДИНЕ 1894-1895-1896-1897

CRNA GORA I FRANCUSKA
diplomacija u izbjeglištvu - u dokumentima
iz diplomatskog arhiva kralja Nikole I i
crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920, 1, 2
LE MONTENEGRO ET LA FRANCE
diplomatie en exil - dans les documents
provenant des archives diplomatiques du
roi Nikolas et des gouvernements Monténégrines
en exil 1916-1920, 1, 2
priredio Radosav Raspopović

РОССИЯ И БАЛКАН В ТЕЧЕНИЕ
ПОСЛЕДНИХ 300 ЛЕТ
Юбилейное издание, посвященное
трехсотлетию черногорско-русских отношений
1711-2011.г / Международная научная
конференция, Бар, 17-18. октября 2011. года
уредник Радослав Распоповић

Dragana Kujović
PISANI TRAGOV I ISLAMSKOG ORIJENTA
U MUZEJSKIM I ARHIVSKIM FONDOVIMA
CRNE GORE - OGLED IZ ISTORIJE KULTURE

Dragana Kujović
ŠKOLSKA LITERATURA NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U ARHIVSKIM I MUZEJSKIM
FONDOVIMA CRNE GORE

CRNA GORA U SPOLJNOJ POLITICI ITALIJE
priredili: Ljiljana Aleksić-Pejaković,
Slavko Burzanović

ЦРНА ГОРА И РУСИЈА
материјали за историју односа Црне Горе
и Русије у периоду владавине црногорских
митрополита Саве и Василија Петровића 1642-1766
приредили: Радослав Распоповић,
Варвара Борисовна Хлебникова,
Сенка Бабовић Распоповић

UJEDINJENJE CRNE GORE
I BOKE 1813-184, I-II

MONUMENTA MONTENEGRINA
Višetomni zbornik dokumenata, sv. I-XIX
Priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević

